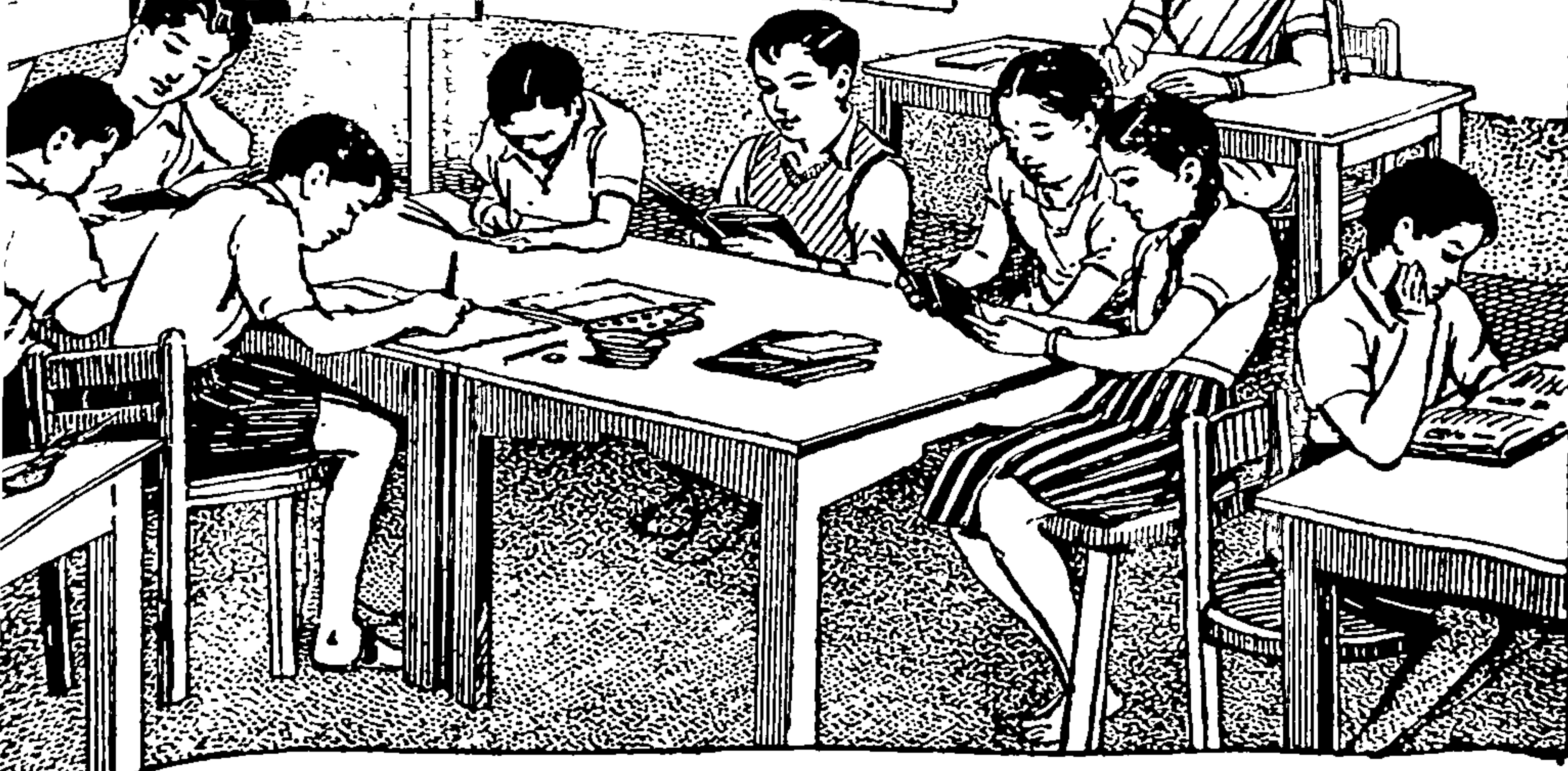
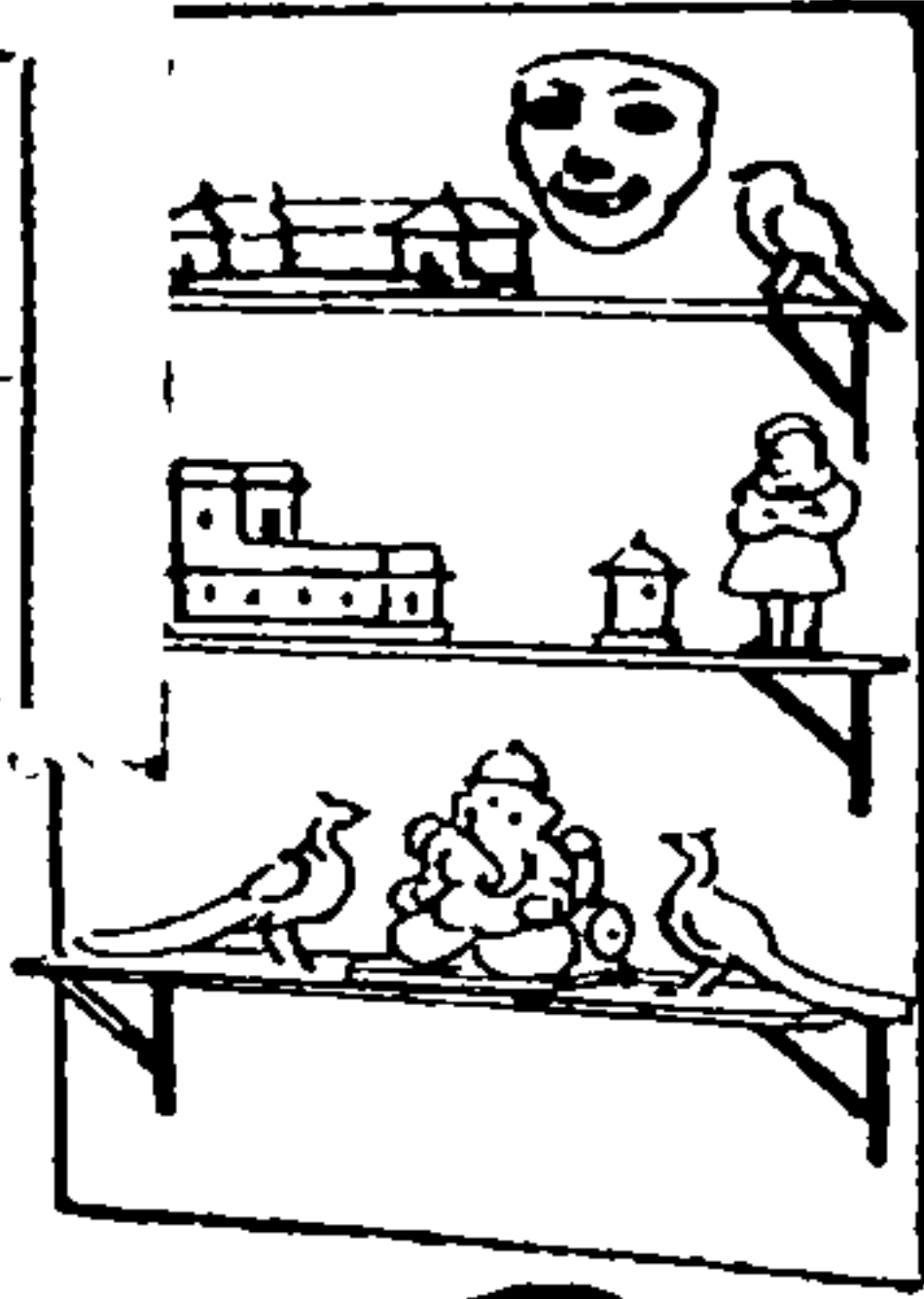

१९६३

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

सं. क्र. ३-७

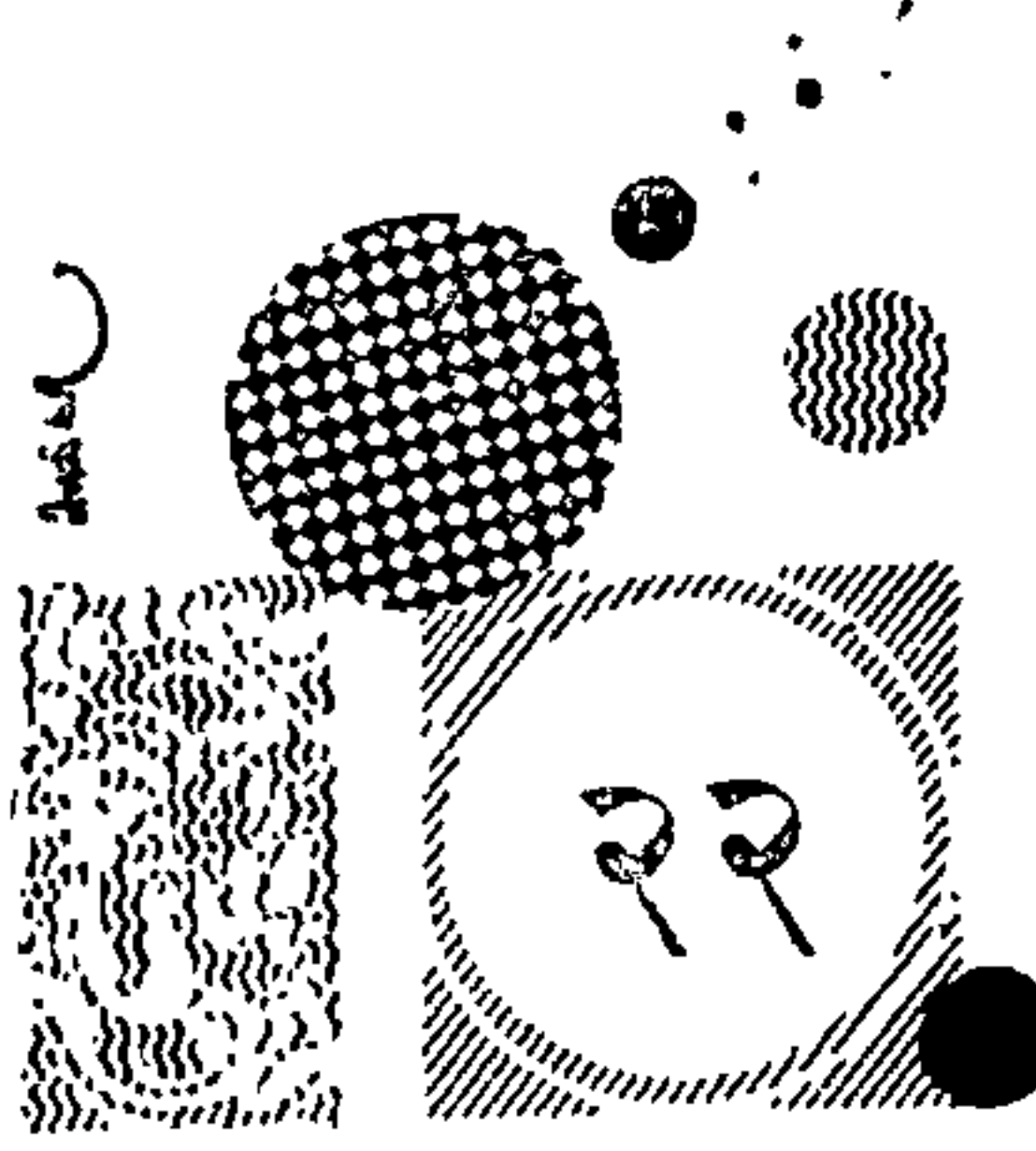
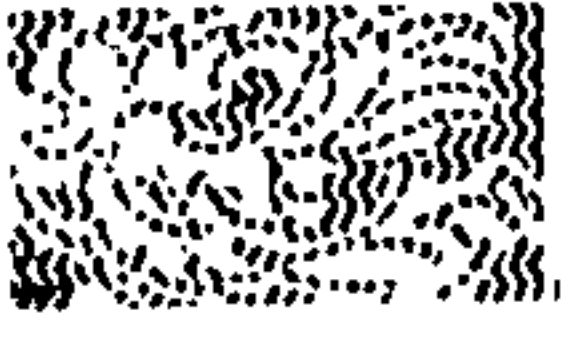
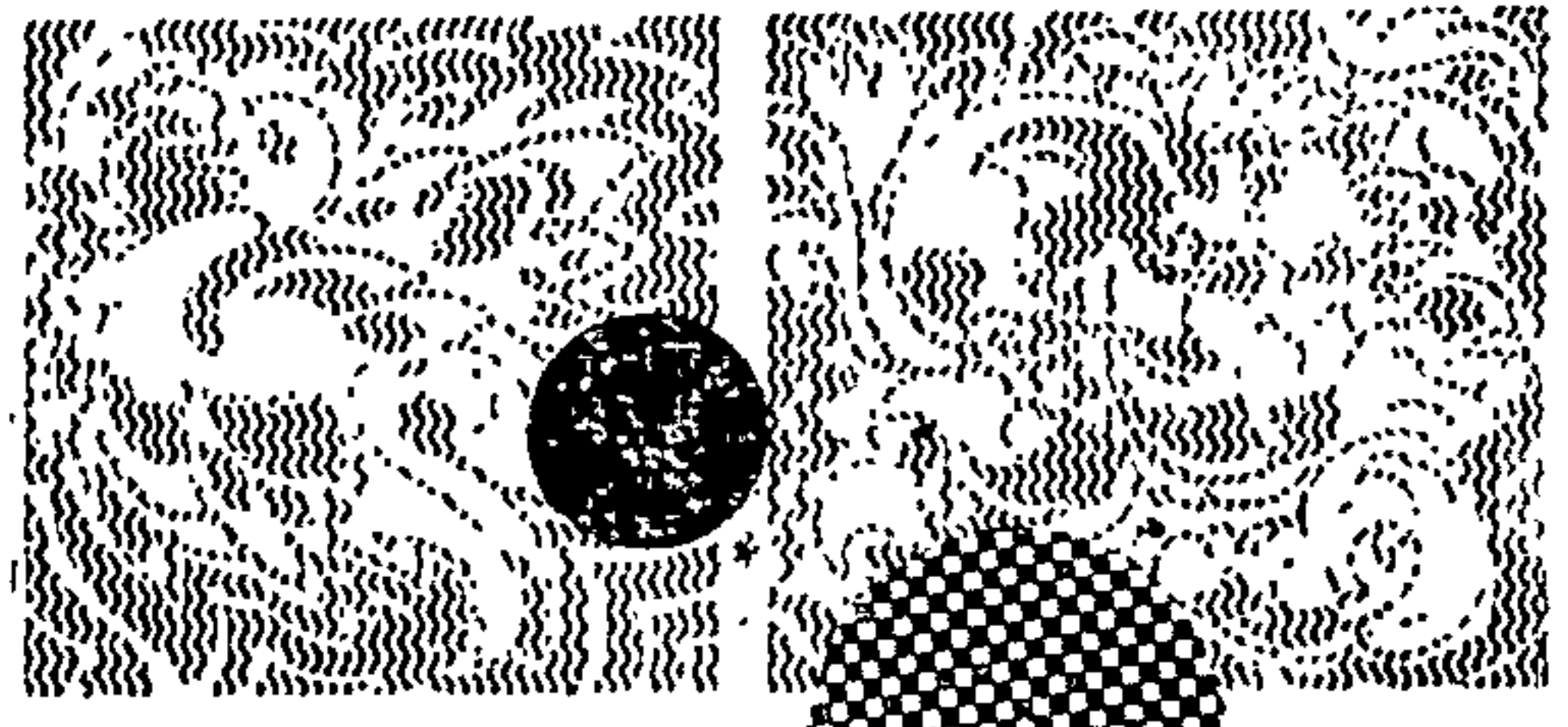
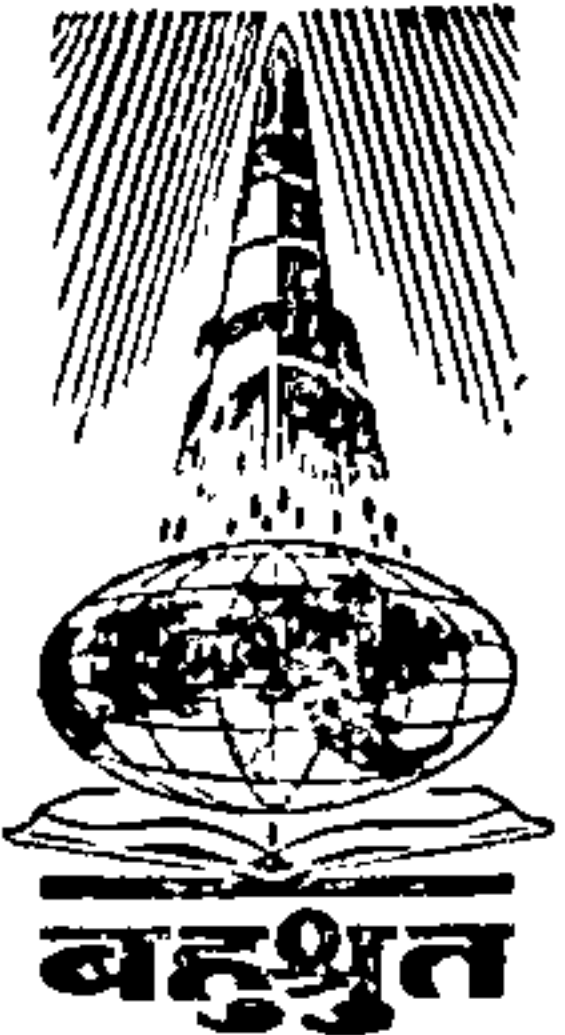
REFBK-0013669

२२

पांड्या जगांतीत काव्या रात्री

जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें ।
शाहाणे करुनि सोडावे । बहुत जन ॥ - श्रीसमर्थ

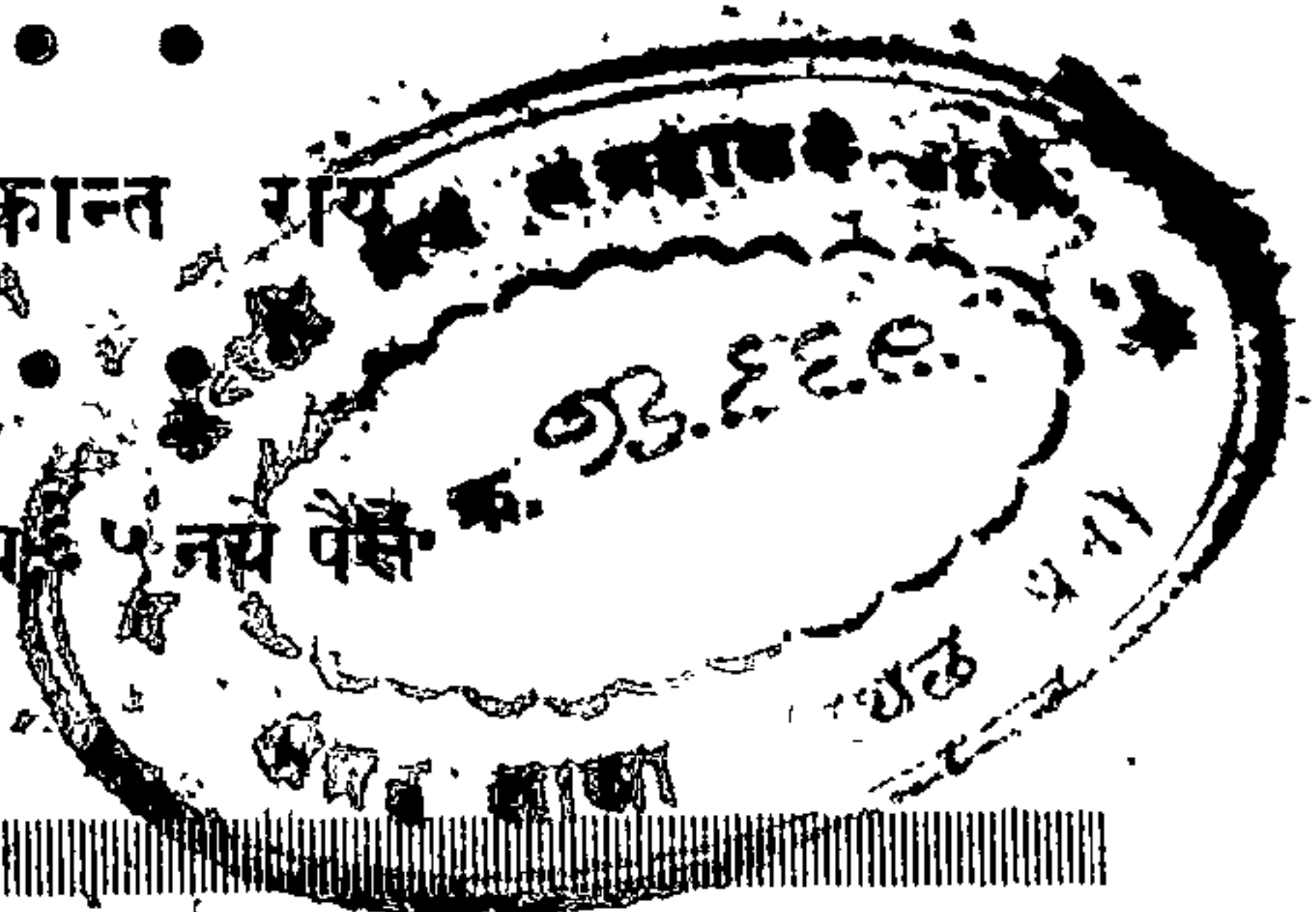
बराठी ग्रंथ संस्था, ठाणे, स्थळगत
 अनुक्रम ३३६२६२ वि: १-९
 क्रमांक ३३६२६२ नों दि: १९३६३

पाठ्या जगातील
 काळ्या रात्री

श्रीकान्त राय

श्रीकान्त राय

मूल्य पुन्य पैस

बोरा अँड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि.

३, राउंड बिल्डिंग, काळबादेवी, मुंबई २

REFBK-0013669

REFBK-0013669

श्री : ४२३ [३-६३]

❧

© १९६३

वोरा अॅण्ड कंपनी
पब्लिशर्स प्रा. लि.

❧

आवृत्ति पहिली :

शके १८८४

सन १९६३

माला - परिचय

दर आठवड्याला एक नवें पुस्तक वाचकांच्या हातीं देणारी ही पुस्तक-माला साधारणतः सर्व-सामान्य वाचकांसाठीं असून विशेषतः वरच्या वर्गातील शालेय विद्यार्थी व शिक्षक यांच्याकरितां आहे. यांतून भिन्न रुचीच्या वाचकांनाहि भरपूर विविध माहिती, नवे विषय, कांहीं मनोरंजन व उद्बोधन यांचा लाभ व्हावा, अशी अपेक्षा आहे.

या पुस्तकासंबंधी -

पांढरें जग म्हणजे वर्फाचें जग; आणि तेंहि ध्रुव-प्रदेशांतलें. त्या जगांत सहा महिन्यांची रात्र आणि सहा महिन्यांचा दिवस असतो. ही सहा महिन्यांची प्रदीर्घ अंधारी रात्र दिसायलाहि काळी नि असायलाहि काळरात्रीसारखी भयंकर. अशा रात्रीची कल्पना आपल्यासारख्या उष्ण कटिबंधांत राहणाऱ्यांना कुतूहलाची तर वाटेलच; पुष्कळ माहितीहि देईल. त्यासाठीं हें पुस्तक खूप मेहनत घेऊन तयार केलें आहे.

बहुश्रुत पुस्तकमाला : २२

प्रकाशक :

अ. ल. गाडगीळ

वोरा अॅण्ड कंपनी

पब्लिशर्स प्रा. लि. करितां,

३ राउंड बिल्डिंग, मुंबई २

❧

मुद्रक :

ज. श्री. टिळक

केसरी मुद्रणालय

५६८ नारायण, पुणे २

आगामी पुस्तकें :

२३. मराठी साहित्याचा कारभार

२४. अक्षर सुंदर, वाचणें सुंदर

२५. खेळायचें - पण कोणासाठी ?

२६. नंगा पर्वतावर स्वारी

२७. गीतामृत

२८. पाऊलवाटा : १

२९. पाऊलवाटा : २

३०. श्रापदांच्या राज्यांत

पराठा ग्रंथ ... ठा . स्थळप्रत.
पुस्तक... ३४६५६ : वि: ...
क्रमांक ... ३२७ : नों. वि: ...

पांढऱ्या जगांतली काळ्या रात्री

पांढरें आणि काळें :

पांढऱ्या जगांतली काळ्या रात्रीसुद्धा काळ्या-पांढऱ्याचा अर्थ-बोध झाला का तुम्हांला ? ' सशाच शिंग ' जसें अद्भुत तसें कांही ' काळें-पांढरें ' या नांवांत नाहीं. निदान ' काळी रात्र ' हा तरी प्रकार आपल्या सर्वांनाच चांगला परिचित आहे. तुम्हीहि सहज म्हणून जाल, " आहेत माहित काळ्या रात्री ! अमावास्येच्याच ना ? "

गोष्ट खरी आहे ! काळ्या रात्री अंवेसेच्या अन् पांढऱ्या रात्री पुनवेच्या !! पण या रात्रीबद्दल नाहीं मी लिहित. मी म्हणतां, त्या काळ्या रात्री आणखी वेगळ्याच आहेत. तुमच्या-आमच्या जगांतल्या नाहित त्या. त्या आहेत पांढऱ्या जगांतल्या !

पांढरें जग ! पण तें ' पांढऱ्या सोमवार ' सारखें खोटें नाहीं. तुम्हांला कोणी एखादी वस्तु मागितली अन् ती तुमच्या मनांतून त्याला द्यायची नसली म्हणजे तुम्ही काय म्हणतां ? " हो हो, देईन बरं. ये पांढऱ्या सोमवारीं न्यायला. " आणि मग तुमच्या मिटल्या सुठीवर उभा आंगठा वळवळतो आणि मग तुम्ही म्हणतां, " अडलंय माझं खेटर द्यायला ! " कदाचित् बाळ्या गोंधाला पांढऱ्या सोमवारचा सुहूर्त सांगत नसेल; पण चिंगी ठकीला आवळा अगर चिंच मागूं द्या बरें. तिला जर आवळा-चिंच द्यायचीं नसलीं तर ' पांढरा ' सोमवार निघालाच पाहिजे ! पण तशा ' खोट्या ' सोमवारसारखें माझें ' पांढरें ' जग खोटें किंवा काल्पनिक नाहीं.

४ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

पांढरें जग :

खरेंच, पौर्णिमेची रात्र पांढरी नाही असें:कोण म्हणेल ? आणि एखाद्या हिमधवल शिखरावरची पौर्णिमेची रात्र कशी असेल ? — अगदी पांढरीच पांढरी ! कारण आधीच रजतरसाचा पेला ओतणारी पुनवेची रात पांढरी आणि त्यांत भुरकट पांढऱ्या हिमाचा गुडघाभर खोल रुजामा पसरलेल्या हिमल देशांतली पुनवेची रात महाश्वेतेसारखी पांढरीच नसेल काय ? अगदी पांढऱ्या जगांतील पांढरी रात्रच ती !

अरेच्या ! हें हिमाच्छदित शिखरांचें जगहि पांढरेंच जग की ! 'काळ्या रात्री'ची कल्पना आपल्याला होती, पण 'पांढऱ्या रात्री'चा विचार करतां करतां आपण स्वप्न-पावलांनी नकळतच अलगदपणें पांढऱ्या जगाच्या उंबरठ्यावर येऊन पोहोचलों ! इकडे पांढरें, तिकडे पांढरें, जवळ पांढरें, दूर पांढरें ... अगदी क्षितिजाच्या पलीकडे डोळे ताणताणून पाहिलें तरी पांढरेंच पांढरें असें जग पर्वतांच्या पल्याड, महासागरांच्या पैल किनारीं विस्तीर्णपणें पसरलें आहे. तेंच तें पांढरें जग आणि त्याच जगांतल्या काळ्या रात्रींबद्दल मी सांगतो आहे.

पांढऱ्या जगाचीं कोडीं :

या पांढऱ्या जगाचीं अनेक गुपितें आणि कोडीं आहेत. स्वतःला अकलेचा खंदक समजणाऱ्या सुसंस्कृत आणि प्रगत मानवाला अलीकडच्या कांही शतकांपूर्वी या पांढऱ्या जगाचा मागमूसहि नव्हता. पांढऱ्या जगांतील तथाकथित मानव या सुधारलेल्या, पुढारलेल्या मानवाच्या संपर्कांतहि कधी आला नव्हता. तो आपला रेनडियर, कारीवाऊ, सील, हेरिंग यांची शिकार करीत, कातडीचे कपडे लेऊन आपल्या बर्फाच्या इग्लूमधे आपला संसार करीत होता. मंगळावरचा मानव आणि पृथ्वीवरचा मानव यांचीं जशीं एकमेकांना छेदून न जाणारीं भिन्न जगें आहेत तशींच जवळ जवळ

हीं 'काळीं' आणि 'पांढरीं' जगें एकमेकांना अगदी अपरिचित आणि एक-मेकांपासून अगदीच भिन्न होतीं.

परंतु अखेर या जिज्ञासू, प्रगत मानवाला मासेमारी करतां करतां पांढऱ्या जगाचा सुगावा लागला आणि पांढऱ्या जगाचीं कोडीं उकलण्या-साठी त्याने एक दीर्घ ज्ञानयज्ञच सुरू केला. गेलीं ६०-७० वर्षें तर या खटाटोपाला असा कांही भर आला की, त्यांत कित्येक धाडसी संशोध-धकांनी आपली हयात वेचली आणि कांही बेदरकार जीवांच्या या ज्ञान-यज्ञांत आहुती पडल्या.

क्रिस्टेन्सन, बोर्शग्रेव्हिन्क, मॅगेलन्, ग्रॅहम, वॅडेल, पामर, अमुंदसेन, स्कॉट, बायर्ड, मॉसन, फुशू, हिलरी, शॅकल्टन्, फ्रेडरिक कुक्, पियरी, फ्रँक्लिन्, एल्सबर्ग, नान्सेन, वेल्झ्लू, विल्ह्याल्मूर, स्टीफन्सन, फ्रौशेन्, एल्सवर्थ, वोर्सले, अल्गरसन, पापानिन्, काने, अशीं असंख्य नांवे या कोड्यांच्या संशोधनाशीं आणि उकलीशीं निगडित झालीं आहेत. १९५८ च्या आन्तरराष्ट्रीय भूविज्ञान संवत्सरांत असंख्य राष्ट्रांनी सहकाराने खांद्यास खांदा लावून या पांढऱ्या जगाविषयीच्या संशोधनांत मोठी मोलाची कामगिरी केली आहे आणि या कामगिरींत भारतानेहि आपला वाटा उचलला आहे.

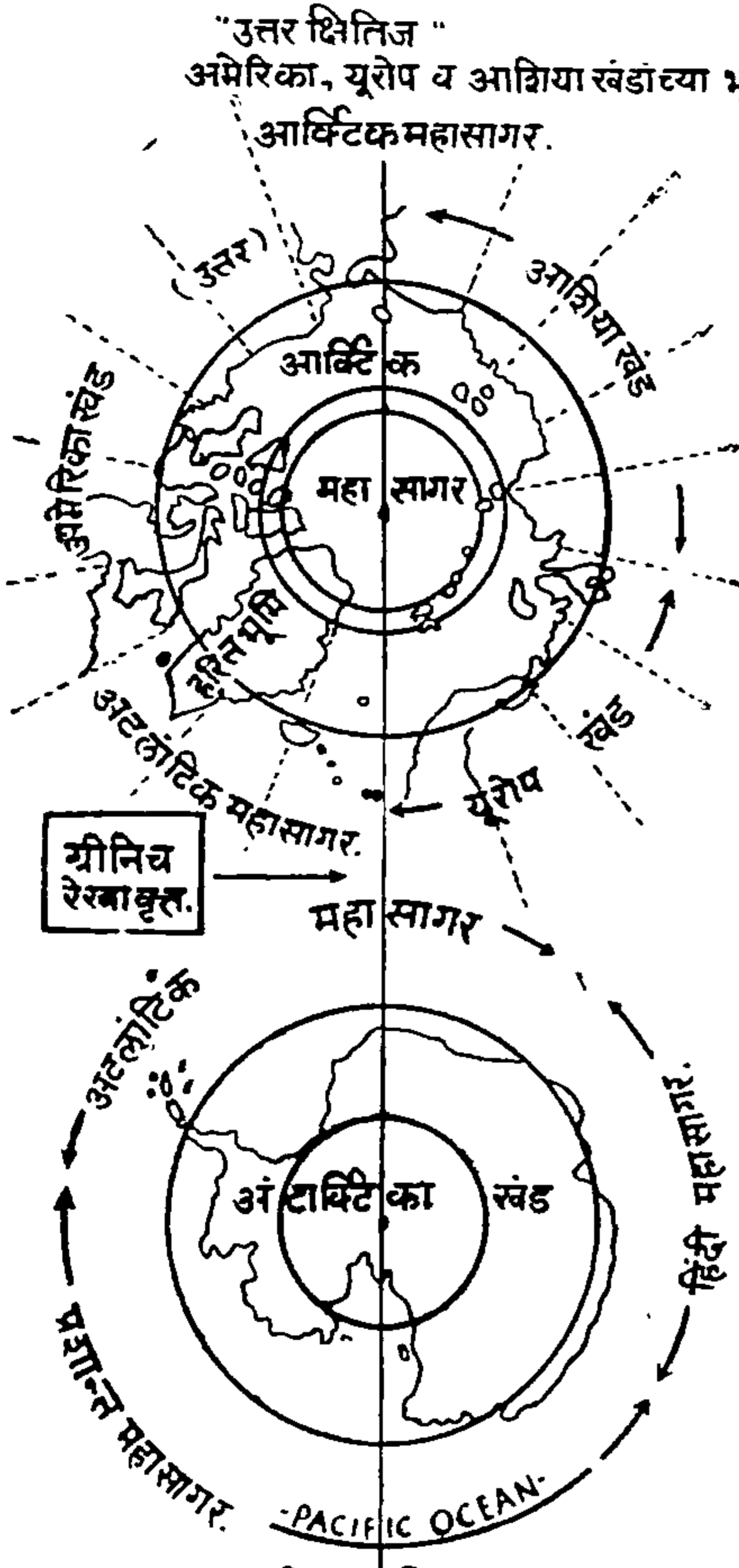
या पांढऱ्या जगांतील रहस्यांत तेथील विचित्र रात्री हेंहि एक खास वैशिष्ट्य आहे.

पांढऱ्या जगाचीं दोन क्षितिजें :

पृथ्वीच्या कमरेवर आफ्रिकेचें काळें खंड बसलें आहे आणि पृथ्वीच्या पायथ्याशीं अंटार्क्टिकाचें पांढरें खंड लोळण घेत आहे. पृथ्वीच्या डोक्यावर मात्र गोठलेल्या पाण्याचा मोठा कुंभ - आर्क्टिक महासागर पसरला आहे. दक्षिण ध्रुवाच्या क्षितिजांतील पांढरें खंड आणि उत्तर ध्रुवाच्या क्षितिजांतील

६ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

पांढरा महासागर यांचें जें 'एक' विश्व 'दोन' ध्रुवांवर पसरलें आहे तेंच आपलें जग. हें

"दक्षिण क्षितिज."

प्रशांत, अटलांटिक आणि हिंदी महासागरांतील
अंटार्क्टिक खंड

आकृति : १ - पांढऱ्या जगाचीं दोन क्षितिजें

पांढरें जग अशा दोन क्षितिजांत सामावलेलें आहे.

पांढऱ्या जगाचें उत्तर-क्षितिज अमेरिका, आशिया, युरोप आणि हरितभूमि (Greenland) या भूभागांच्या विळख्यांत अडकलें आहे, तर दक्षिण-क्षितिज अटलांटिक महासागर, प्रशांत महासागर, हिंदी महासागर यांनी वेढलेल्या अंटार्क्टिक खंडाच्या रूपानें पसरलें आहे.

पांढऱ्या जगाच्या उत्तर-क्षितिजांत मानव, अंशमानव, सील-वाल्स आदि

पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री : ७

मासे, रेनडियर, कारिबाऊ, कुत्रे अशीं जनावरें; खुजट झुडपें, शेवाळ आदि वनस्पति यांचें जीवन फुललें आहे, तर दक्षिण-क्षितिजांत कृमि-कीटकांच्या जीवसृष्टीलाहि थारा नाही.

या दोन क्षितिजांतील ऋतू, दिवस-रात्रींची वांटणीहि सतत परस्पर विरुद्ध असते. याचा अर्थ पांढऱ्या जगाच्या उत्तर-क्षितिजांत कडक हिवाळा असतो तेव्हा दक्षिण-क्षितिजांत उन्हाळा चालू असतो आणि उत्तर-क्षितिजांत रात्र असते तेव्हा दक्षिण-क्षितिजांत दिवस उगवलेला असतो. म्हणजेच प्राकृतिक रचना, जीवन, ऋतू व दिनमान या सगळ्याच बाबतींत पांढऱ्या जगाचीं हीं दोन क्षितिजे अक्षरशः आणि लाक्षणिक अर्थाने दोन विरुद्ध ध्रुवांइतकीं भिन्न आहेत !

पांढऱ्या जगांतील जीवनाचें रहस्य :

समजा, तुम्हांला उद्या एखाद्या अज्ञात ग्रहाच्या दिशेने अग्निवाणांतून उडविलें आणि तुम्ही कर्मधर्मसंयोगाने त्या ग्रहावर जाऊन पोहोचलांत, समजा, पांढऱ्या जगाच्याच वर्णनाचीं अशींच दोन क्षितिजे त्या ग्रहावरहि असलीं तर तुम्ही आपले तंबू कोणत्या क्षितिजांत ठोकाल ? तुम्ही सागर-मय क्षितिजांत रहावयास जाल की भूमिमय क्षितिजांत ? तुम्हांला वाटेल, हा काय प्रश्न झाला ? चांगली धड जमीन सोडून समुद्रावर तंबू ठोकाला कुठला वेडा जाईल ! हें तुमचें उत्तर मनोसंवेदनेच्या सहज प्रक्रियेच्या दृष्टीने अगदी बरोबर आहे. तंबू ठोकण्यासाठी, वसति करण्यासाठी महासागरापेक्ष खंडाची घनभूमीच बरी आणि म्हणून तुम्ही अंटार्क्टिका खंडावर वसाहत वसवाल. पण पांढऱ्या जगाच्या क्षितिजांत अगदी वेगळाच प्रकार घडला आहे. माणूसच काय, सूक्ष्मतम कीटक देखील अंटार्क्टिका खंडावर वस्ती करायला धजला नाही.

८ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

प्राणिमात्राचें जीवन दक्षिण-क्षितिजांतील खंड सोडून उत्तर-क्षितिजांतील महासागराचा किनारा पाहून कां फुललें याचें रहस्य या दोन क्षितिजांतील प्रदेशांकडे सूक्ष्म दृष्टि टाकल्यास लक्षांत येतें.

‘ पांढऱ्या जगाचीं दोन क्षितिजे ’ या आकृतींत तुटक रेषांनी जीं ध्रुववर्तुळें दारखविलीं आहेत त्यांचीं नांवे अनुक्रमें आर्क्टिक वर्तुळ व अंटार्क्टिक वर्तुळ अशीं आहेत. हीं वर्तुळें म्हणजेच $66\frac{1}{2}^{\circ}$ उत्तर व दक्षिण अक्षवृत्तें. या अक्षवृत्तांत समाविष्ट झालेल्या पृथ्वी-प्रदेशांत अमर्याद थंडी व जिकडे तिकडे पसरलेलें बर्फच बर्फ यांमुळे प्राणी आणि वनस्पती यांचें जीवन अधिकाधिक अशक्य होत जातें. त्यामुळे पृथ्वीच्या इतर भूभागाशीं संलग्न असलेला आर्क्टिक महासागराचा किनाराच काय तो प्राणिजीवनास त्यांतल्या त्यांत सुसह्य झाला आहे आणि म्हणूनच पांढऱ्या जगाचें उत्तर-क्षितिजच मानव-वसाहतीस अधिक सोयीस्कर असल्याचें आढळलें आहे.

पांढऱ्या जगांतल्या रात्रीचें वैशिष्ट्य :

आता तुम्ही म्हणाल, “ पांढऱ्या जगांतील जीवन थंडी, बर्फ, तेथील मोजकी खाद्यसामग्री म्हणजेच मुख्यतः रेनडियर, कारिबाऊ, औक पक्षी आणि सील व हेरिंग मासे या सगळ्या गोष्टींमुळे आपल्या जगांतील जीवनापेक्षा वेगळें आहे हें आम्हांस कळलें, पण पांढऱ्या जगांतल्या रात्रीचें असें काय खास वैशिष्ट्य आहे ? ”

हा तुमचा प्रश्न अगदी बरोबर आहे. हेंच वैशिष्ट्य आणि त्याचा पांढऱ्या जगांतील जीवनावर होणारा परिणाम तर मला तुम्हांस सांगा-वयाचा आहे. पण हें वैशिष्ट्य नीटसे ध्यानांत येण्यासाठी तेथें दिवस आणि रात्री कां आणि कशा होतात हें समजावून घेतलें पाहिजे.

पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रा : ९

तुम्ही कोष्टकें पाठ करतां तेव्हा कालमापनाच्या कोष्टकाची सुरुवात कशी करतां ? ६० सेकंद १ मिनिट, ६० मिनिटें १ तास, २४ तास १ दिवस, ७ दिवस १ आठवडा, ३० दिवस १ महिना, १२ महिने १ वर्ष वगैरे ... वगैरे ... पण एवढे पुढे कशाला जा ? २४ तासांचा जो दिवस तुम्ही मोजतां तो नुसता दिवस नसून दिवस आणि रात्रीचा बनलेला असतो. म्हणजेच एकाच दिवशीं तुम्हांला दिवसा-सूर्यप्रकाश मिळतो आणि सूर्यप्रकाश मिळत नाही तेव्हा तो दिवस नसून ती रात्र असते. हा दिवसाचा आणि रात्रीचा वेळ सारखाच बारा बारा तासांचा असतो का ? हिवाळ्यांत अंधार लवकर पडतो आणि उन्हाळ्यांत किती तरी वेळपर्यंत उजेड असतो. म्हणजे हिवाळा आणि उन्हाळा यांचा दिवस-रात्रीच्या लांबीशी कांहीं तरी जवळचा संबंध आहे.

आपला भारत देश उत्तर गोलार्धांत आहे. विषुववृत्ताचा कमरपट्टा पृथ्वीच्या अगदी घेरदार कमरेवर बसला आहे. या कमरपट्ट्याच्या उत्तरेस उत्तर गोलार्ध आणि दक्षिणेस दक्षिण गोलार्ध !

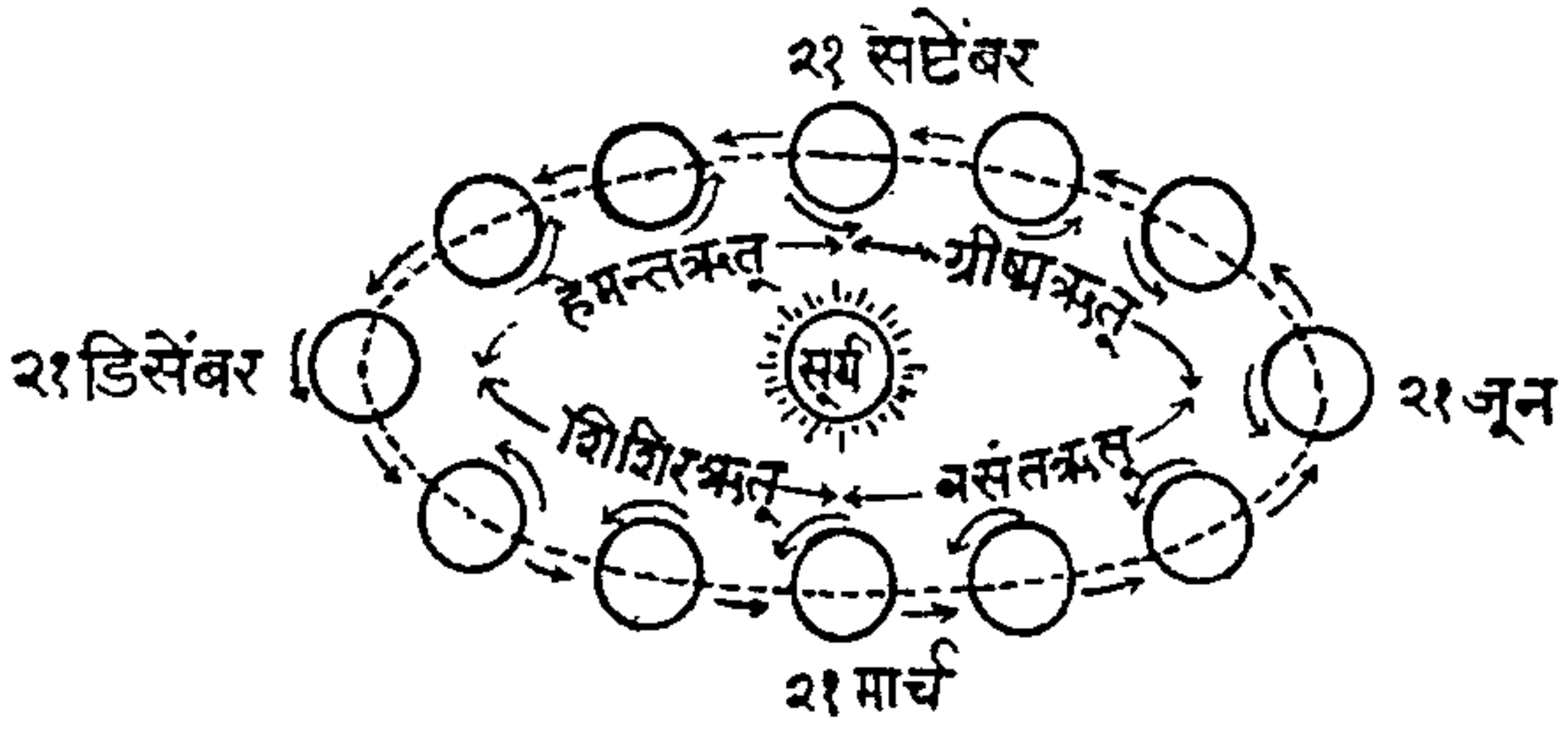
आता आपल्या देशांत दिवस सर्वांत छोटा केव्हा असतो आणि सर्वांत मोठा केव्हां असतो ? २१ डिसेंबरला दिवस सगळ्यांत लहान म्हणजे अर्थात् रात्र सर्वांत मोठी असते आणि सहा महिन्यांनी २१ जूनला दिवस सगळ्यांत मोठा आणि रात्र सर्वांत लहान असते.

पण दिवस-रात्री कशा होतात हें तुम्हांला समजलें म्हणजे तुमच्या लक्षांत येईल की, या पांढऱ्या जगाच्या एका क्षितिजांत सहा महिनेपर्यंत सतत सूर्यप्रकाश असतो तर त्याच वेळीं दुसऱ्या क्षितिजांत सतत सहा महिने रात्र असते. इतका दीर्घ काळपर्यंत जेव्हा या क्षितिजांत सूर्याची ऊबदार किरणें पोहोचत नाहीत तेव्हाच तेथे हिवाळ्याचेंहि राज्य असतें.

पण आपण रात्रीं निजतों आणि दिवसा काम करतों तसे रात्रभर सहा महिने न खातां, न पितां, न काम करतां पांढऱ्या जगांतील लोक

१० : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

झोपू शकत नाहीत. असे शक्य झाले असते तर त्यांना एस्किमो, लॅप वगैरे नावे न देता कुंभकर्णच म्हणावे लागले असते. या लोकांना सहा महिन्यांच्या रात्रीत अनेक वार झोपावे व उठावे लागते आणि सहा महिन्यांच्या दिवसांतहि सतत जागून काम करता येत नाही आणि म्हणूनच या विचित्र रात्र आणि दिवसाचा त्यांच्या दिनचर्येवर, जीवनावर विशेष परिणाम झाला आहे.

• उत्तर ध्रुव
उत्तर गोलार्धातील ऋतूचक्राचे रहाटगाडगे

आकृति : २

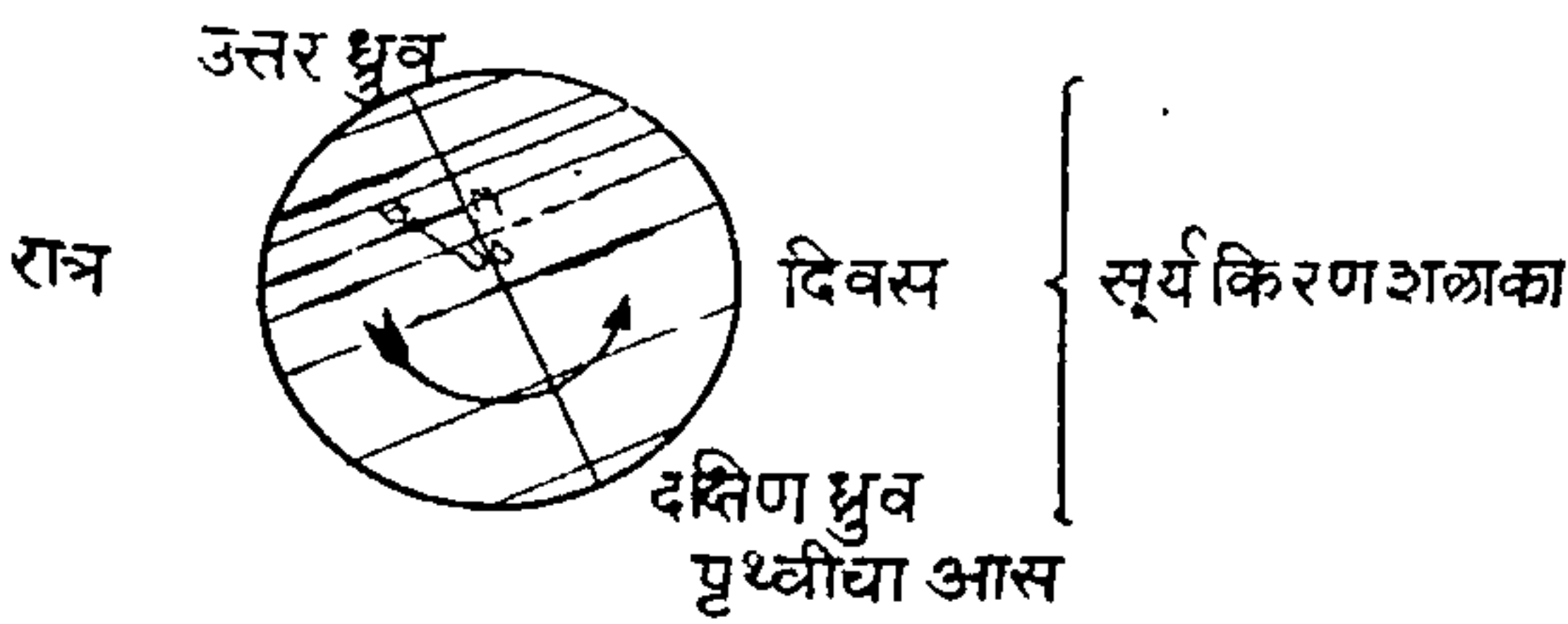
ऋतुचक्र आणि दिवस-रात्रीचे रहाटगाडगे :

पृथ्वीवर सगळ्याच ठिकाणी सारखे ऋतू नसतात. विषुववृत्तावर सतत पर्जन्यवृष्टीहि होत असते व सूर्याची किरणे सतत लंबरूपाने पडत असल्यामुळे येथे नेहमीच उष्णता होत असते. परंतु विषुववृत्तापासून जस-जसे अधिकाधिक उत्तरेस अगर दक्षिणेस जावे तसतसे ऋतुमान बदलत जाते. पृथ्वी सूर्याभोवती फिरण्याचा आपला मार्ग वर्षभर आक्रमित असतांना एकदा पृथ्वी आपली सूर्याभोवतीची फेरी एका वर्षात पूर्ण करते. या फेरीत पृथ्वीवरील त्या त्या प्रदेशाचे सूर्यापासून स्थान जसजसे असेल त्या त्या मानाने पृथ्वीवरील त्या त्या प्रदेशाचे ऋतुमान बदलत जाते.

कर्कवृत्त आणि मकर-वृत्ताच्या पट्यांत वसलेल्या प्रदेशांत वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत आणि शिशिर असे सहा ऋतु आढळतात, तर अधिक उत्तर अगर दक्षिणेकडे गेल्यास हे ऋतु प्रथम चार म्हणजे वसन्त, ग्रीष्म, हेमंत आणि शिशिर असे होतात आणि ध्रुव-वर्तुळाच्या प्रदेशांत तर शिशिर आणि हेमंत हेच ऋतु काय ते उरतात. कडाक्याच्या थंडीमुळे या प्रदेशांतील हिवाळा शिशिराहूनहि तीव्र असतो आणि दगडापेक्षा वीट मऊ तसा फक्त तुलनेने शिशिरापेक्षा सौम्य असलेल्या पण हेमंतापेक्षाहि तीव्र असलेल्या ऋतूला तुलनात्मकतेनेच उन्हाळा म्हणावयाचें एवढेंच !

दिवस-रात्रीचें चक्र दाखविणाऱ्या तिसऱ्या आकृतीकडे तुम्ही नजर टाकाल तर तुमच्या लक्षांत येईल की, पांढऱ्या जगांत जेव्हा हिवाळा असतो तेव्हा तेथे सूर्याचे किरणहि फेडोचूं शकत नाहीत. त्यामुळे या प्रदेशांतील हिवाळा ही या प्रदेशांतील रात्रहि असते आणि हिवाळा संपला की या प्रदेशांत दिवसहि उजाडतो.

तिसऱ्या आकृतींत पृथ्वीची स्वतःच्या आसाभोवतीं भोंवऱ्या-प्रमाणें फिरण्याची दिशा वाणाने दाखविली आहे. या २१ डिसेंबरच्या

पृथ्वीवरील दिवसरात्रीचे चक्र २१ डिसेंबरची अवस्था

आकृति : ३

अ व स्थे व रू न तुमच्या लक्षांत येईल की स्वतःच्या आसाभोवतीं फिरणाऱ्या पृथ्वीचें दक्षिण-ध्रुवाचें क्षितिज सतत सूर्य-

किरणशलाकेंत नहात असतांना सूर्याचीं किरणें उत्तर ध्रुवाच्या क्षितिजांत पोहोचूंहि शकत नाहीत. आणि अशी अवस्था हलके हलके सप्टेंबरपासून सुरू होऊन मार्चमध्ये संपते आणि या प्रदेशांतील हिवाळा पां रा. २

१२ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

नि रात्र आणि उन्हाळा नि दिवस अशा दोन फुगड्या आळीपाळीने रंगत राहतात !

एस्किमोचें जीवन :

या विचित्र रात्रींचा मानवाच्या जीवनावर ठोकळ मानाने काय परिणाम होतो हें समजण्यासाठी आपण एका एस्किमोच्या घरी पाहुणे जाऊन त्याच्या घरचा वर्षभर पाहुणचार घेऊं या. या पाहुणचारांत आपल्याला एस्किमोचें जीवन जवळून न्याहाळतां येईल.

एस्किमोच्या घरी पोहोचण्यासाठी एखाद्या शिकान्यासारखें उत्तरेकडील जंगलांतून मार्ग काढित जायला पाहिजे. पाहिल्या आकृतींतील उत्तर-ध्रुवाच्या क्षितिजाकडे पाहिल्यास तुमच्या लक्षांत येईल की, उत्तर अमेरिकेच्या आर्क्टिक महासागरांत जास्तीत जास्त बेटें पसरलीं आहेत. अर्थात् एस्किमोचें घर गांठण्यासाठी कॅनडामधून पलीकडे जाणेंच अधिक सुकर.

पण आपण उत्तर ध्रुवप्रदेशांतील उन्हाळ्यांत प्रवासाला निघालों तर आपलें 'यजमान' कुटुंब आपल्याला सांपडणेंच कठीण पडणार. या वेळीं आर्क्टिक महासागर वितळलेला असल्यामुळे आपल्या घसरगाड्या आणि 'क्याक' होड्या घेऊन एस्किमो मंडळी अधिक उत्तरेकडे शिकारीसाठी व मासेधरीसाठी मोठ्या प्रवासावर गेलेली असणार. त्यामुळे आपल्या जगापासून जवळ या मंडळींना गाठायचें म्हणजे आपल्याला हिवाळ्यांतच त्यांच्याकडे जायला हवें. त्या वेळीं आर्क्टिक महासागर अगदी गोठून गेलेल असतो आणि थंडी इतकी कडाक्याची असते की कारिबाऊ आणि रेनडियर जनावरांचे कळपच्या कळप देखील जातां येईल तेवढे दक्षिणेला स्थलान्तर करतात. याला पांढऱ्या जगांतील माणसेंहि अपवाद नाहीत. तीं देखील मग अधिकाधिक दक्षिणेकडे येऊन उत्तर-ध्रुववल्याच्या परिघाजवळ आपलीं बिऱ्हाडें थाटतात. हीच उत्तम संधि आहे एस्किमो लोकांना गाठण्याची

आणि मग अनायासें आपल्याला उत्तर ध्रुवक्षितिजांतील हिवाळा आणि कुंभकर्णाची लांबच लांब रात्र यांचाहि अनुभव वेतां येईल.

उत्तरेकडील जंगल आणि मासेमारीचीं क्षेत्रें मागे टाकून आपण उत्तर ध्रुवाच्या क्षितिजांत प्रवेश केला आहे. जिकडे तिकडे सर्वदूर पांढरें शुभ्र हिम आणि बर्फ पसरलें आहे. मधेमधे वाऱ्याने हिमाची भुकटी उडून गेल्यामुळे बर्फाचें कवच उघडें पडलें आहे. तें हिमाइतकें पांढरें फटफटीत दिसत नाही. सगळा समुद्र गोठून गेला आहे.

आणि हें पहा एस्किमोचें खेडें. हीं मूठभर घरें म्हणजेच त्याचें हिवाळी खेडें. यापेक्षा जास्त घरें करून अधिक एस्किमो एकत्र गर्दी करीत नाहींत. कारण जास्त लोक जमा झाले तर त्यांना पुरेसें खाद्य भोवतालीं सापडणार नाही. एस्किमो लोकांना हिवाळ्यांत पाणीहि हवें असेल तर प्रथम हिम अगर बर्फ वितळवूनच पाणी तयार करावयास हवें !

एस्किमोचीं हीं सागर-किनाऱ्याजवळचीं घरें दगड-मातीचींच असतात. कधी कधी त्यांच्यासाठी नदीतून तरंगत आलेल्या लाकडी ओंडक्यांचाहि क्वचित् उपयोग करण्यांत येतो. आपल्या उन्हाळी सफरी आटोपून आणि हिवाळ्यासाठी पुरेसे मासे, मांस, चरबी वगैरे गोळा करून हीं एस्किमो कुटुंबे हिवाळ्यासाठीच काय तीं आपल्या खेड्यांत परततात.

पाण्याच्या अडचणीमुळे त्यांना स्नानाचा संस्कारच कधी घडत नाही. पिदळ्या कातडीचे व काळ्या राठ उभ्या केसांचे गोलतोडे एस्किमो लोक खुजे पण धडधाकट असतात. त्यांचा स्वभाव चांगला आणि स्नेहल असतो आणि लहानपणापासून सुखी व समाधानी वृत्तीने आणि एकमेकांशीं न भांडतां जगण्याचें बाळकडूच या लोकांना मिळालेलें असतें.

एस्किमोच्या घराच्या छपरांत एक भोक असतें. तेंच धूर व अशुद्ध हवा बाहेर घालविण्याचें साधन. घरांत दोन-तीन दगडी दिवे मंदपणें लेवत असतात. त्यावरच एस्किमो गृहिणी आपला साधा सोपा स्वयंपाकहि

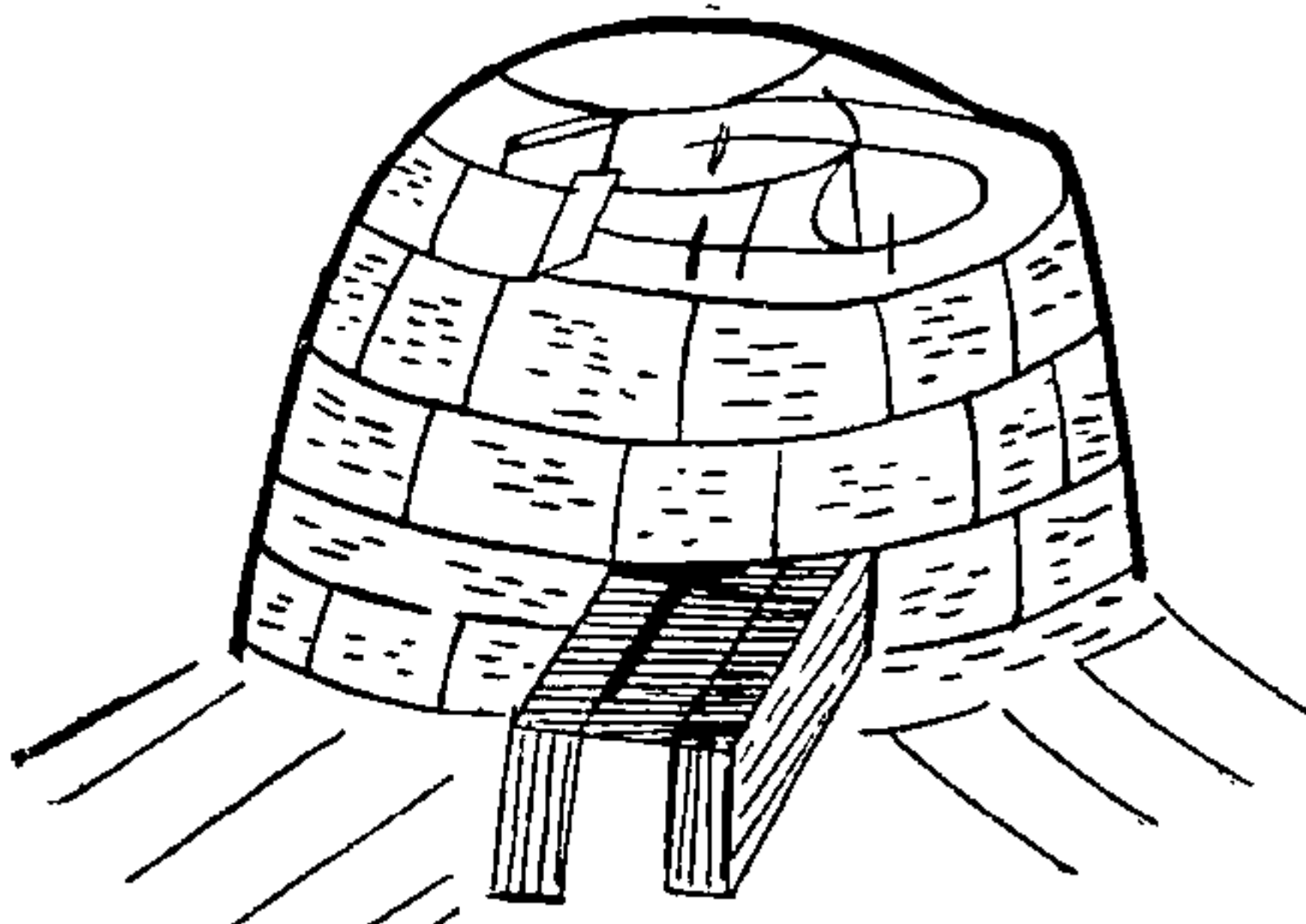
१४ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

आटोपतात. कधी कधी सील माशाचें मांस कच्चेच खातात पण बरेच वेळां सील माशाच्या रक्तांत मांसाचा रस्सा शिजवून त्यांचा चटामट्टा करायचा आणि मग मांसाचे तुकडे संपले की, रसरस पिऊन टाकायचा असें एस्किमोचें जेवण असतें. हे लोक चरबी मात्र कच्चीच खातात आणि चरबी खाऊन मिळणाऱ्या उष्णतेमुळेच यांचीं शरीरें पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रींच्या भयंकर हिवाळ्यांत तग धरून रहातात.

हिवाळ्यांत एस्किमो पुरुष व स्त्रिया एकावर एक दोन पोशाख चढवून हिंडतांना दिसतात. त्यांचे हे पोशाख त्यांना नखशिखान्त झाकून टाकून त्यांचें थंडीपासून संरक्षण करतात. हे पोशाख सीलच्या व रेनडियरच्या कातडीचे केलेले असतात व या कातड्यांचे दोन थर एकमेकांना अशा तऱ्हेने जोडून घेतलेले असतात की, सीलच्या कातडीची केसाळ लव शरीराला ऊब देत आंतल्या बाजूला असते तर रेनडियरच्या कातडीची लव थंडी दूर ठेवण्यासाठी बाहेरच्या पोशाखावर उभी असते ! त्यांच्या हातांतहि केसाळ हातमोजे असतात. पायांत प्रथम कोवळ्या रेनडियर कातडीचे गुडघ्यापर्यंत चढवलेले मोजे, त्यावर एक-दोन जोड केसाळ काडतीचे चढाऊःजोडे व सर्वांत वर केसाळ कातडीचे उंच जोडे असा त्यांचा पादत्राणांचा साज असतो. हे पोशाख, मोजे, जोडे वगैरे सर्व पेहेराव एस्किमो स्त्रीच तयार करते. हाहि एक प्रचंड उपद्रव्याप असतो. प्रथम सील, रेनडियर, हिम-अस्वलें आणि हिम-कोल्हे यांचीं कातडीं गोळा करावयाचीं आणि मग तीं पसरून स्वतःच्या दातांनी चावून चावून नरम करावयाचीं आणि हा खटाटोप संपला म्हणजे हाडाच्या सुयांत मज्जातंतूंचे धागे घालून त्यांनी कातड्यांच्या कडा एकत्र शिवावयाच्या. यानंतर या जोडांतून पाणी अगर ओलावा आंत जाऊं नये म्हणून सीलच्या चरबीपासून काढलेल्या तेलांत त्या कडा बुडवावयाच्या. असा हा कातडीचे कपडे, मोजे, जोडे तयार करण्याचा खटाटोप असतो ! हिवाळ्यांत

मुलांपासून मोठ्यांपर्यंत आणि स्त्रियांपासून पुरुषांपर्यंत सर्वच एस्किमो लोक एकाच प्रकारचा पेहेराव चढवितात.

कांही एस्किमो कुटुंबांना हिवाळ्यांतहि खाद्याच्या शोधार्थ प्रवासासाठी निघावे लागते. त्या वेळीं आपल्याला आवश्यक असणाऱ्या सगळ्या गोष्टी आपल्या ओढगाडीवर लादून एस्किमो कुटुंब प्रवासास निघते. झोपण्यासाठी, अंधरायला आणि पांघरायला अस्वलाचीं आणि रेनडियरचीं कातडीं, उजेडासाठी दगडी दिवे आणि त्यांत शेवाळाच्या वाती, शिकारीसाठी भाल्यासारख्या हाडांच्या पराण्या (harpoons), हाडांचे सुरे आणि चाकू, कातडीचे कपडेलते असें सर्व चंबूगवाळें आपल्या ओढगाडीवर लादले की, एस्किमो कुटुंब प्रवासास तयार होते. या ओढगाड्याहि कधी कधी हाडांच्या सांगाड्याच्या अगर रेनडियरच्या कातडीच्या बनविलेल्या असतात आणि कुत्र्यांनी त्या ओढगाड्या खेचून न्याव्या म्हणून कुत्रे जुंपण्यासाठी केलेला आडवा दांडा (जूं म्हणा हवे तर) कारिबाऊच्या सांबरशिंगाचा बनविलेला असतो. रेनडियर किंवा सीलच्या कातडीच्या चिरटोळ्यांनी कुत्रे घसरगाडीस जुंपले की,

एस्किमोची हिमकुटी (इग्लू)

आकृति : ४

हातांत लांबसडक चाबूक घेऊन गाडीवान आपल्या गाडीवर स्वार होतो आणि पिंजारलेल्या पंखेदारपणें विखुरलेले ओढगाडीचे कुत्रे हिम आणि बर्फ यांवरून आपली गाडी खेचीत अंधारांत दौडू लागतात.

शिकार सापडेल अशा जागीं हा एस्किमोंच्या घसरगाड्यांचा तांडा

१६ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

पोहोचला म्हणजे वसतीसाठी आसरा उभारायलाच हवा. असा आसरा उभारण्यासाठी एस्किमो बर्फाचे चिरे कापतात आणि आपली बर्फकुटी उभारतात. या बर्फकुटीलाच “इग्लू” म्हणतात. या इग्लूचें प्रवेशद्वार एखाद्या छोटेखानी बोगद्यासारखें असतें. या प्रवेशद्वारांत बसून रात्री कुत्रे आसरा घेतात. दगडी दिवे इग्लूमध्ये प्रकाश देतात तशी ऊबहि देतात. मुख्य इग्लूबाहेर अशीच दोन छोटी इग्लू घरे बांधलेली असतात. त्यांत एस्किमो कुटुंब आपलें सामान-सुमान, मासे, मांस, चरबीचें कोठार, घसरगाडी वगैरे साहित्य ठेवतात. सीलच्या कातडीची कयाक होडीहि या भांडारांत असते. एस्किमो कुटुंब त्याच हिवाळ्यांत नवीन शिकारीसाठी पुन्हा नव्या ठिकाणी स्थलान्तर करून गेलें किंवा पुरेशी शिधा-सामग्री मिळवून पुन्हा आपल्या खेड्यांतील दगडमातीच्या घराकडे परतलें म्हणजे ही इग्लू घरे तशीच ओस पडतात आणि पुन्हा पांढऱ्या जगांत उन्हाळ्यांत उष्णतामान वाढू लागलें म्हणजे आपोआपच ही घरे वितळून नाहीशी होतात. ज्या खेड्यांच्या आसमंतांत वर्षाचे बाराहि महिने पुरेशी शिकार व मासे सांपडतात त्या खेड्यांतील एस्किमो कुटुंबे उन्हाळ्यांत आणि हिवाळ्यांतहि आपल्या दगड-मातीच्याच घरांत रहातात. अशा कांही भाग्यवान् एस्किमोंना कधीहि खडतर प्रवास करावे लागत नाहीत आणि त्यांनी बर्फकुटी कधी पाहिलेलीहि नसते !

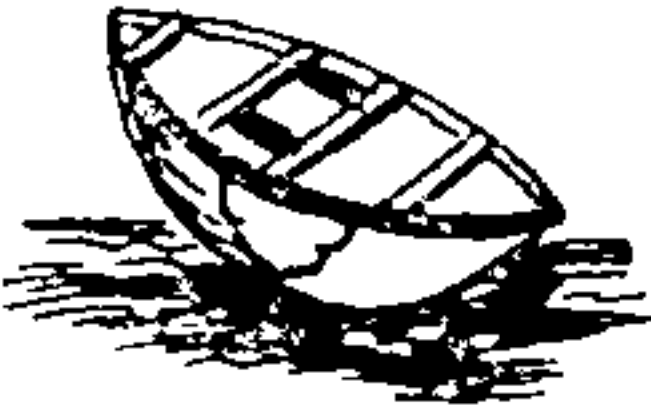

पांढऱ्या जगांतील “कयाक” होडी

उन्हाळ्यामध्ये एस्किमो लोक पुन्हा आपल्या कयाक आणि उमियाक नौका घेऊन नदींत सामन मासे पकडणें, पक्षी धरणें, पक्ष्यांचीं अंडी गोळा करणें, कारीबाऊ आणि कस्तुरीमृगाची (Musk oxen) शिकार करणें अशा हिवाळ्याची तरतूद करण्याच्या उद्योगांत असतात. “सूर्य

तळपतो आहे तोंवर आपल्या गरजांची पूर्तता करून घ्या ” हें जणू एस्किमोचें ब्रीदवाक्यच आहे.

एस्किमो एकेकटा जलप्रवासास जातो तेव्हा तो कयाक नौका वापरतो, पण त्याला आपलें सबंध कुटुंब व चंबूगवाळें आणि उन्हाळी तंबू घेऊन प्रवास करायचा असतो तेव्हा त्याला उमियाकचा उपयोग करावा लागतो. या होड्या देखील हाडें आणि कातडीच्याच बनविलेल्या असतात.

उमियाक होडी

पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रीचा अनुभव :

उत्तर ध्रुवक्षितिजांतील संशोधकांच्या नांवांची मालिका पाहिली म्हणजे १८५४ सालीं या क्षितिजांत पदाक्रमण करणारा पहिला सुधारलेल्या जगांतला मानव म्हणून अमेरिकेच्या एलिशा केन्ट काने याचें नांव शिरोमणी म्हणून शोभतें. याने ध्रुवप्रदेशांतील मध्यरात्रीच्या सूर्याचा आणि हिवाळी रात्रींचा उल्लेख आपल्या प्रवासवर्णनांत केला आहे. ध्रुवप्रदेशांतील रात्रींत सहा महिनेपर्यंत सूर्य प्रकाश नसला तरी त्या अमावास्येच्या रात्रींसारख्या गडद काळ्या नसतात. ध्रुवप्रदेशाच्या आकाशांतील तारकापुंज आपल्या प्रकाशाने या रात्रींना उजळतात. शिवाय उत्तर व दक्षिण ध्रुवांच्या चुंबकीय ध्रुवावर विद्युत्-प्रकाशकिरणांचें विसर्जन होतें. या प्रकाशाला ध्रुवप्रकाश (Aurora) म्हणतात. उत्तर ध्रुवावरील अशा किरण-विसर्जनाला ‘ ऑरोरा बेरियालिस ’ अशी संज्ञा आहे, तर दक्षिण ध्रुवावरील किरण-विसर्जनाला ‘ ऑरोरा ऑस्ट्रियालिस ’ असें म्हणतात.

असें कशाला, पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रींविषयी माहिती करून घेण्यासाठी आपण काने यांच्या रोजनिशीचीं पानेंच चाळूं या.

१८ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

काने यांची रोजनिशी :

१ ऑगस्ट १८५३ : आमच्या मार्गात सुदैवाने आम्हांला असा कांही भव्य देखावा दिसला की, ज्याच्यापुढे संकटाची भीतीहि आम्ही दुर्लक्षुं शकत होतो. आमच्या परिचयाच्या टेकडीच्या उत्तर कडेवर मध्य-रात्रीचा सूर्य तळपू लागला आणि विविध रंगांच्या अग्नींनी जणू टेकडीच्या कडा नदून निघाल्या. आमच्या सभोवारचें बर्फ जणु अनेक तेजःपुंज रत्न-माणिकांनी जडविलें होतें; त्यांत तळपणाऱ्या लालडी आणि रत्नें होतीं आणि वितळलेला कांचनरस होता.

२८ ऑक्टोबर १८५३ : चंद्र नीलविषुवाखाली २५° ३५' इतका सरकला आहे. तो रजतरसाचा गोळा आकाशांत खिरतां खिरतां आपल्या कक्षेच्या अगदी खालच्या बिंदूवर येऊन ठेपला आहे. अद्यापि चंद्र क्षितिजापासून १४° वर आहे. जवळ जवळ त्याच तेजःपुंजतेने गेले आठ दिवस तो आपला मार्ग आक्रमीत आहे बाहेर हवेचें उष्णतामान शून्याखाली २५° इतकें गेलें आहे आणि अगदी छोटीशी झुळुक वहात आहे.

७ नोव्हेंबर १८५३ : चोरपावलांनी अंधार येत आहे आणि कांही दिवसांपूर्वीच्या अंधाराशीं तुलना केली तरच अंधार वाढत असल्याचें लक्षांत येत आहे. दुपारीं बारा वाजतां अजूनहि दिव्याशिवाय उष्णतामापक वाचतां येत आहे. आणि तळपणाऱ्या हिमाने आच्छादिलेल्या काळ्या टेकड्या पांच तासच काय त्या गुळगुळीत झाल्यासारख्या वाटत आहेत. बाकी सर्व दूर अंधार आहे. वर जहाजाच्या आसऱ्याच्या चौथऱ्यावर कंदील जळत आहे आणि खाली चरबीचे दिवे सतत तेवत आहेत. सहाऱ्या मंदतेचे तारेहि आता भरदुपारच्या बारा वाजतां लुकलुकतांना दिसूं लागले आहेत.

आता आमच्या या अंधाराला ९० दिवसांचा काळ कंठावयाचा आहे. त्यानंतर कदाचित् आजच्या संधिप्रकाशाइतकें झुंजुमुंजु होण्याची

शक्यता आहे. आमचा हिवाळा हा अशा तऱ्हेने एकूण एकशेचाळीस दिवस विनासूर्य राहणार.

१२ डिसेंबर १८५३ : आमच्या जीवनाच्या तोचतोपणांत केवढी भव्य घटना घडली ! पहाटे २ वाजतां आम्हांला शनीचा लोप (Occultation) पाहण्याची संधि मिळाली. कमी उष्णतामानामुळे वातावरणाच्या चढउताराने ग्रहणानंतरचें शनीचें पुनर्दर्शन जेवढें स्पष्ट दिसेल अशी अपेक्षा करावी त्याहिपेक्षा अतिशय स्पष्टपणें आम्हांस तें घडलें.

१५ डिसेंबर १८५३ : मध्यान्हीच्या अखेरच्या संधिप्रकाशाचे अवशेष आता संपुष्टांत आले आहेत. आम्हांला छापील अक्षरेंहि पाहतां येत नाहीत. एवढेंच काय (अंधारांत) कागदहि दिसत नाही. डोळ्यांपासून एक फुटावरचीं बोटेंहि मोजतां येत नाहीत. मध्यान्ह आणि मध्यरात्र यांत फरकच उरला नाही. नाही म्हणायला मध्यान्हीस एक अंधुकशी झाक दक्षिणेकडील टेकड्यांच्या कडा उजळते, तेवढें सोडल्यास या आमच्या आर्किटिक हिमविश्वांत सूर्य आहे असें म्हणण्यास कांही आधार नाही. आणखी आठवड्याने आम्ही या वर्षीच्या मध्यरात्रींत असूं.

२२ डिसेंबर १८५३ : आमच्या छोट्या समाजांत एक अस्वस्थता पसरली आहे आणि तिच्यामुळे आजची 'अयन' रात्र आमच्या विचारांतून हद्दपार करावी लागली आहे. ('अयन रात्र' = Solstitial Night) उत्तरध्रुवाच्या क्षितिजांत या रात्रीं सूर्य आपलें दक्षिणायन संपवून थोडा वेळ तेथेच स्थिर झाल्यासारखा भासतो व नंतर त्याच्या उत्तरायणास पुन्हा सुरुवात होते. म्हणून 'अयन-रात्र' ही संज्ञा. या वेळीं सूर्य विषुववृत्तापासून सर्वांत अधिक जास्त अंतरावर असतो.)

आमचा 'म्हातारा ग्रिम' (कुत्रा) एक दिवसापासून नापत्ता झाला आहे. आमच्या कुत्रेघरांतील प्रमुख पुरुष असलेला माझा न्यूफाँडलंड कुत्रा मेला तेव्हापासून 'ग्रिम'ला कुत्रेघराचें प्रमुखपद मिळालें होतें.

२० : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

९ जानेवारी १८५४ : पुन्हा शनीचा लोप (ग्रहण).

५ फेब्रुवारी १८५४ : शनिलोपाचा पुनः प्रत्यय.

१४ फेब्रुवारी १८५४ : मंगळाचा लोप (ग्रहण).

परतणाऱ्या दिवसाच्या प्रकाशाची पहिली तांबूस पावले २१ जानेवारीच्या मध्यान्हीपासून दिसू लागली होती. या ध्रुवप्रदेशांतील दिवसाच्या आगमनाची चाहूल म्हणून अगदी थोडा वेळच दक्षिणेच्या क्षितिजावर नारिंगी रंगाचा शिडकाव झाला होता. तत्पूर्वी केव्हा तरी सूर्याची चोरकिरणे आकाश उजळून गेलीं असावीत; परंतु त्यांचा प्रकाश आकाशांतील ग्रह-तान्यांच्या शीतल सौम्य प्रकाशांत उठून दिसला नाही. सुमारे बत्तीस दिवस आम्ही प्रकाशाकडे जात होतो आणि आता कुठे अंधाराच्या वस्त्रांत प्रकाशाच्या जरीच्या काड्या मधून मधून धूसरत होत्या. ३१ (जानेवारी) रोजी भर दुपारीहि छायाचित्राच्या आयोडिन व ब्रोमिन लावलेल्या काचपट्ट्यांवर दक्षिणेकडून सूर्यकिरणांचा किंचितहि प्रभाव झाला नाही. थंडीचा परिणाम टक्ळण्यासाठी प्रतिमाग्राहक आसऱ्यांतच वापरला होता.

या दीर्घ काळ टिकणाऱ्या घनतिमिराच्या प्रभाव बराच विपरीत होतो. आमच्या कुत्र्यांपैकी बरेच धुवे व वर्तुळप्रदेशांतलेच असले तरी ते देखील ही धुवे सहन करू शकले नाहीत. आमचे बरेच कुत्रे कांहीशा विचित्र आजाराने दगावले आणि या आजाराला थंडी जेवढी कारणीभूत झाली तेवढीच प्रकाशाची वाणहि कारणीभूत झाली याबद्दल माझी खात्री आहे.

२१ फेब्रुवारी १८५४ : कांही दिवस सूर्यः उपसागराकडील भुशिराच्या बर्फावर चंदेरी शिडकाव करित आहे आणि आज मध्यान्हीस मी आमच्या मंडळीतून प्रथमच सूर्याचे स्वागत करावयास बाहेर पडलों. आम्ही 'कैदेंत' पडल्यापासून आज प्रथमच मी इतक्या लांब कष्टाची चढण चढून वाटचाल करून आलों होतो. आणि दंतरोग आणि अशक्तता

यांनी मला धापा टाकावयास लावले होते. पण अखेर मी माझे उद्दिष्ट गाठले. मला पुन्हा सूर्यदर्शन झाले आणि एका सुळक्यावर मी सूर्य-प्रकाशाचा आस्वाद घेत बसलो. सुगंधित जलांत स्नान केल्याचे समाधान मला लाभत होते जणू !

मार्च महिन्यांत तर ध्रुवप्रदेशांतील ऊन असलेला दिवस आम्हांला परत लाभला होता. फेब्रुवारीच्या अखेरच्याच दिवशीं सूर्याचीं उन्हे आमच्या आसऱ्याच्या चौथऱ्यावर येऊन पोहोचलीं होतीं आणि आमच्या चित्त-वृत्तींना उल्हसित करण्यासाठी आम्हांला या उन्हांची आवश्यकताहि होती.

एलिशा काने यांच्या १ ऑगस्ट १८५३ ते मार्च १८५४ च्या आठ महिन्यांच्या या रोजनिशींतील पानांवरून तुमच्या लक्षांत आले असेल की, ध्रुवप्रदेशांत रेंगाळणाऱ्या संधिप्रकाशानंतर हलके हलके पडणारा अंधार अगदी गडद काळा होऊन महिनेच्या महिने थंडीत बर्फावर कसें राज्य करतो आणि या काळ्या रात्रीनंतर अनेक दिवसांत हळूहळू पहाट पहाटतां एक दिवस दक्षिणेकडच्या बर्फावर चांदीचो सेडो टाकणारा सूर्य पुन्हा कसा उगवतो.

ध्रुवनीलाचें सौंदर्य :

ध्रुवक्षितिजांतील ताऱ्यांचाडित आकाशाचें सौंदर्य कल्पनातीत असतें. तें आकाश जणू ठेंगणें होऊन चांदण्यासारखें डोक्यावर लटकत असावेंसें दिसतें. ताऱ्यांचें सौंदर्य तर अनेक पटींनी वाढल्यासारखें भासतें आणि ते इतके कांही लुकलुकतात की खगोलशास्त्रज्ञांना वेध घेतांनाहि पेच पडतो.

एलिशा काने आपल्या अनुभवाबद्दल लिहितांना म्हणतात, “ रात्रीच्या कांही देखाव्याबद्दल बोलतांना माझ्या मनांत भयचकितता जागी होते. भोवतालचें पृथ्वीवरील जीवन थांबलें आहे असें वाटावें अशा परिस्थितीत

२२ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

मी ध्रुवप्रदेशांतील रात्री आमच्या आसऱ्याच्या चौथऱ्यावर फिरलों आहे आणि भोवतालच्या तरंगत्या हिमनगांवर भटकून आलों आहे. आणि डोक्यावर गरगर फिरणाऱ्या ग्रहमालेकडे माझें जेव्हा जेव्हा लक्ष गेलें त्या वेळीं ही ग्रहमाला आपल्या मध्यभागच्या अदृश्य प्रकाशकेन्द्राला प्रदक्षिणाच घालीत आहे आणि पूजा वहात आहे असें मला वाटलें आहे. आणि अशा वेळीं एकाएकी मनांत विचार येऊन मी उद्गारलों आहे, “ हे प्रभो, मानव ही अशी चीज आहे की, त्याची तूं एवढी चिंता वहातोस ? ” आणि मग माझ्या मनांत आम्ही मागे सोडून आलेल्या ‘ मानवाच्या जगाचे ’ विचार गर्दी करीत आहेत; तें ईश्वराचें दयाळू जग, त्यांतील फिरता सूर्यप्रकाश आणि छाया, त्यांतील मोद देणारे दुसरे तारे आणि आमच्यासाठी स्नेह-प्रेमाची ऊब बाळगणारीं तेथील हृदये ... या सर्व स्मृतिमालिकेंत माझें भान अशा वेळीं हरपून गेलें आहे आणि होतां होतां माझें चित्त नाहीशा झालेल्यांचा विचार करूं लागलें आहे तेव्हा मी परत या ध्रुवनीलांतील सुंदर तारकापर्यंत येऊन पोहोचलो आहे. ”

पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रींत ‘अंश-मानव’ :

पृथ्वीच्या उत्तर ध्रुवावरील पांढऱ्या जगांत राहणारे मानव एस्किमो हिंदवी (Indian) अगर सैबेरियन वंशांचे असतात आणि ही काळी लांब रात्र काढण्याचे त्यांचे मार्ग सर्वसाधारणपणें सारखेच असतात. यांच्याखेरीज आणखी कोणता मानववंश वेगळ्या प्रकारे पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रींत राहत असेल अशी कोणाला पुसट कल्पनाहि नव्हती. परंतु १९१३ च्या कॅप्टन इव्हानोव्ह यांच्या सफरीला सैबेरियापल्याडच्या आर्क्टिक महासागर प्रदेशांत विळांत राहणारे ‘अंशमानव’ सापडले त्यांचें वणन व त्यांची रहाणी नमूद करून ठेवण्यासारखी आहे.

ही सफर सैबेरियाच्या वायव्येस असलेल्या नोव्हाया झेम्ला बेटा-यामून उत्तरेस फ्रांझ यांसेफ भूमिकडे भरारी मारून नवीं शिकार-क्षेत्रें

शोधण्याच्या उद्दिष्टासाठी निघाली होती. या सफरीचे चार गट करण्यांत आले होते. त्यांपैकी एका गटाचें धुरीणत्व तमार्क या हिंदवी वंशाच्या इसमाकडे होतें. त्याचा मुलगा ओच्यूत हाहि त्याच्या तुकडींत होता. वायव्येकडील मोठी खाडी पार केल्यावर ते हिमटेकड्यांच्या प्रदेशांत आले. या टेकड्या पार करतांना दोन एस्किमोंना कांहीतरी विचित्र आढळलें. ते वाऱ्यासारखे धावत ओरडत सुटले. त्यांपैकी एक म्हणत होता, “माइआश्या कुत्लोख् इसोकुत्लोख् आख् ! (मला मनुष्यप्राण्यांच्या पावलांचे ठसे सापडले आहेत !) ”

दुसरा एस्किमो जागच्या जागीं ठोकळ्यासारखा उभा राहून हात हलवून ओरडत होता.

ओच्यूत म्हणाला, “समाइआश्या चुतुच् चुत् ! (थांबा; मी येतोच !) ”

आपले कुत्रे हाकारून तो थोड्याच वेळांत त्या जागीं पोहोचला. आपल्या डोळ्यांवर विश्वास न बसून त्याने आश्चर्याने आपला हात डोक्यावर ठेवला. आणि मग थोडा विचार करून त्याने निष्कर्ष काढला की, कोणीतरी खुर्जीं माणसें इथे हिमावरून चाललींच असलीं पाहिजेत.

आपल्या नव्या शोधामुळे त्या एस्किमोंना आणि ओच्यूतला इतका आनंद झाला की, ती सर्व मंडळी एकमेकांचे हात धरून नाचूं लागली आणि आपल्या देवाला स्तुतिसुमनें वाहूं लागली. त्या पाऊलवाटेच्या अनुरोधाने ते पुढे गेले, पण सुमारे ५० गज अंतर गेल्यावर त्यांच्या लक्षांत आलें की, वाऱ्याने उडालेल्या हिमामुळे ती पाऊलवाट पुसट झाली होती. त्यांनी कुत्रे आणि लांडगे यांच्या मदतीने त्या पाऊलवाटेचा पूर्ण छडा लावला तेव्हा त्यांना हिमटेकड्यांच्या पलीकडे सुमारे १६ इंच व्यासाचीं बिलें आढळलीं. आता या बिलांत अस्वलासारखें एखादें जनावर रहात होतें; की कोणी माणसें राहत होतीं हा मुख्य प्रश्न होता. त्या तेवीस

२४ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

जणांनी आतां त्या चार विळांचा अन्तर्वेध घ्यावयाचें ठरविलें. विळांतून येणाऱ्या मासळीच्या तेलाच्या वासावरून तर आंत माणसें असावीं असें वाटत होतें. पण एवढ्याशा विळांतून माणसें रहाणार कशीं ?

दुपारच्या बारा वाजेपर्यंतहि विळांतून कोणी बाहेर पडण्याचीं चिन्हे दिसेनात तेव्हा बाहेरच्या सर्वांनी जोरजोराने ओरडून नाचावयास सुरुवात केली. पण तरीहि कोणी बाहेर येईना. अखेर हवेंत बंदुकीचे बार काढण्याचा प्रयोग करण्यांत आला. अखेर अशा तऱ्हेने पंचवीस मिनीटें गोळीबार केल्यावर एका विळांतून एक ठेंगू पुरुष बाहेर आला. त्याचे डोळे तिरपे होते. एका विळांतून निघून दुसऱ्या विळांत डोकावण्याचा त्याचा हेतु होता, पण या एस्किमो मंडळींनी त्याचा रस्ता अडविला. त्याला स्वतःच्या विळांतहि जातां येईना. तेवढ्यांत तमार्क पुढे झाला व त्याने त्या खुजाच्या खांद्यावर थोपटीत म्हटलें, “ घाबरूं नकोस, मी मित्र आहे. आम्ही मित्र आहोंत. आम्ही तुला इजा करणार नाही. तूं मित्र आहेस. ” अशा तऱ्हेने सस्मितपणें बराच वेळ तमार्क बोलल्यानंतर त्या ठेंगण्या अंश-मानवाने तोंड उघडलें. “ कि-रि-किरी, कु-री-की, कुकि, री-री ” तो किनऱ्या, उंच आवाजांत आळवूं लागला. त्याची भाषा कोणालाच समजेना. तो भीतीने अगदी गर्भगळित झाला होता. त्याचे हातपाय लटपटत होते. त्याने अर्थातच पूर्वी अशीं माणसें पाहिलीं नव्हती. तमार्क त्याची भीति घालविण्याचा प्रयत्न करितच होता. त्याने एस्किमोंना आपलीं शस्त्रें खाली ठेवावयास सांगितलें. नंतर सर्वजण टाळ्या वाजवून, फेर धरून नाचूं लागले. हें सर्व पाहून तो छोटा माणूस रडूं लागला. तो कां रडतो हें पाहण्यासाठी तमार्काने त्याच्यावर दृष्टि रोखली तेव्हा तमार्काच्या लक्षांत आलें की तो विचित्र मानव रडत नसून हसत होता. तमार्काने त्या माणसास विळांत काय आहे तें विचारण्याचा प्रयत्न केला. तमार्काच्या टोळींतील एस्किमो देवमासे पकडण्यासाठी अमेरिका-जपानपर्यंतच्या दर्यावर्दी

सफरी करून आले होते. त्यांनी आपल्याजवळच्या विचित्र वस्तु त्या इसमास दाखविल्या. त्यांनी स्वतःजवळचीं मौल्यवान् केसाळ कातडीं त्या इसमास देऊं केलीं आणि एकाएकीं एस्किमो लोकांच्या पद्धतीप्रमाणेच या छोट्या माणसानेहि आश्चर्य व्यक्त करण्यासाठी नाकावर बोट ठेवलें ! म्हणजे हा छोटा माणूसहि एक प्रकारचा एस्किमोच होता तर !

तो ठेंगणा मानव विळांत परत गेला. सुमारे पंधरा मिनिटांनी तो, त्याची बायको आणि चार मुलें विळांतून बाहेर आलीं. त्या सर्वांनी एस्किमोसारखेच केसाळ कातडीचे पोशाख चढविले होते. त्यांच्या अंगरख्यांना ब्राह्या होत्या, पण डोक्याच्या टोप्या नव्हत्या. त्यांनी हातांत हातमोजे घातले होते; पण एस्किमोंच्या हातमोजांसारखे या हातमोजांना आंगठे नव्हते. त्यांची कपड्याची शिवणहि नेहेमीच्या एस्किमो पद्धतीपेक्षा भिन्न होती.

त्या कुटुंबांतील स्त्री त्या ठेंगण्या माणसापेक्षाहि ठेंगणी होती. तिचे डोळे फारच तिरपे होते. आणि ते नाकाकडे खाली वळले होते. त्या दोघांच्याहि डोक्यावर अगदी वरच्या बाजूलाच फक्त केस होते. त्यांच्या डोक्यांचे आकार शंकूसारखे होते आणि जिवण्या आकर्ण पसरल्या होत्या. त्यांचीं नाकें अगदीच आखूड व चपटीं होतीं. त्यांच्या चेहऱ्यांत एकहि सौंदर्यलक्षण नव्हतें.

तमार्काने दुसऱ्या विळाजवळ जाऊन विळाकडे अंगुलिनिर्देश केला. तो ठेंगू इसम आपल्या किनऱ्या भाषेंत कावळ्यासारखें कांही तरी त्या विळाशीं बडबडला. त्याचीं दोन मुलें पलीकडच्या हिमतळ्याशीं गेलीं होतीं. त्यांनी हातानेच पकडून कांही मासे आणले व त्यांच्या पित्याने त्यांतील एक मासा तसाच कच्चा खाल्ला. या लोकांना पाकशास्त्राचा गंधहि नव्हता तर !

२६ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

थोड्या वेळाने त्या इतरहि विळांतून प्रत्येकी एक एक कुटुंब बाहेर आलें. एस्किमोंनी आपल्याजवळचें साहित्य त्यांना दाखविलें तेव्हां त्या कुटुंबांनी विळांतील आपल्या संसाराच्या भांडाराचेंहि प्रदर्शन मांडलें; त्यांचीं हाडांची भांडीं, कातडीचा धागा, सुया ! पण स्वयंपाकासाठीं मात्र त्यांच्याजवळ कांही नव्हते. तमाकाने त्यांना कांही भांडीं देऊं केलीं, पण त्यांचें काय करायचें हेंच त्यांना समजत नव्हतें हें उघड आहे. त्याने आपल्याजवळील पॅरफिनचा स्टोव्ह आगपेटीच्या काडीने शिलगावला. या लोकांनी अग्नि बहुधा प्रथमच बघितला होता. एकाने ज्वालेला हात लावण्याचा प्रयत्न केला पण चटका बसून त्याने उडीच मारली.

सफरीच्या तुकडीला जास्त वेळ घालविणें शक्य नव्हतें. ऑगस्ट-पूर्वी त्यांना ८३° ६३' उत्तरेच्या अक्षांशावर ठरल्या ठिकाणीं इतर तुकड्यांना भेटावयाचें होतें. त्यामुळे त्यांना या अति उत्तरेच्या विचित्र अंश-मानवाची मुलाखत तेवढ्यावरच सोडून पुढे जावें लागलें.

या विचित्र मानववंशाचें जीवन पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रींत त्या विळासारख्या आसऱ्यांत गोठलेल्या सरोवरांतील कच्च्या माशांच्या अभावीं कसें काय चालत असेल याची कल्पनाहि करणें कठीण आहे ! उन्हाळा असो अगर हिवाळा, ध्रुव प्रदेशांतील दिवसा आणि रात्री, हीं विळेंच काय तीं त्यांचा आसरा. विस्तव नाही, स्वयंपाक नाही, जनावरांच्या चरबीचा दिवाहि नाही. अशा अवस्थेंतील या अंश-मानवांच्या वंशाचें जीवन सील .मासा, वॉल्स अगर ध्रुवप्रदेशांतील अस्वलें यांच्या जीवनापेक्षा कितपत वेगळें असेल ?

पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रीचें उष्णतामान :

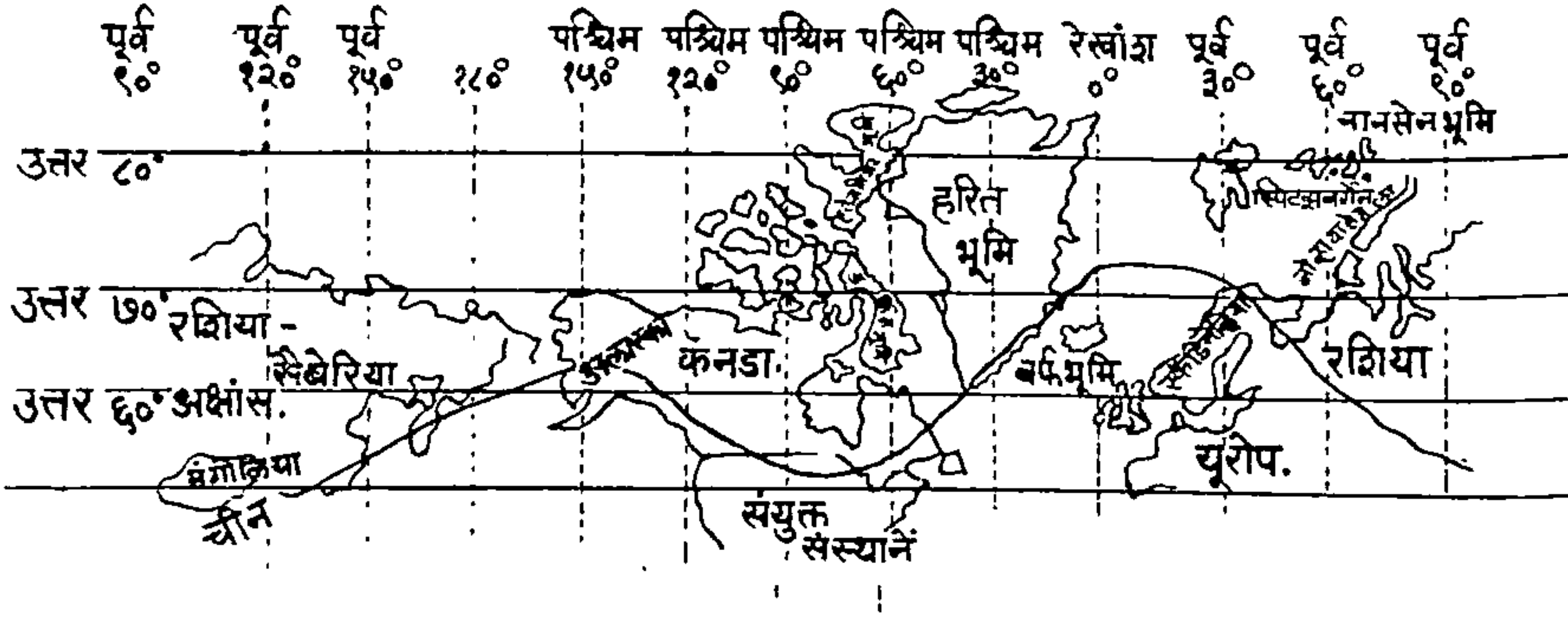
ध्रुव-क्षितिजांत रात्र आणि हिवाळा जवळ जवळ हातांत हात घालूनच चालतात हें तुम्हांला समजलें आहे आणि त्यामुळें पांढऱ्या

पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री : २७

जगांतील रात्रीं जिकडे तिकडे गोठलेलें बर्फ असतें, एवढेंच नव्हे तर समुद्राच्या पृष्ठभागावरहि बर्फाचा जाड थर पसरलेला असतो आणि पाण्याचा थेंबहि मिळणें तेथे शक्य नसतें. पण या सर्व माहितींतून ध्रुवप्रदेशांतील रात्रीच्या उष्णतामानाबद्दल तुम्हांला अंदाज बांधतां येणार नाही. ३२° फॅरनहीट उष्णतामानावरहि पाणी गोठतें; परंतु पाणी गोठल्यानंतरहि प्रदेशाचें उष्णतामान अधिक कमी होऊं शकतें त्याचा अंदाज केवळ गोठलेल्या पाण्याच्या कल्पनेवरून करतां येणार नाही. ध्रुवप्रदेशांत सफरी घेऊन गेलेल्या संशोधकांनी घेतलेल्या उष्णतामानाच्या वाचनावरून मात्र या उष्णतामानाची कल्पना येते. डॉ. काने यांनी ७८° ३८' अक्षांश व ७१° ४१' पूर्वरेखांश या जागीं रेन्सेलाएर उपसागरांत जानेवारी-फेब्रुवारी महिन्यांत — ६७° फॅ. म्हणजे पाण्याच्या गोठण्याच्या बिंदूखाली १०९° फॅ. उष्णतामानाची नोंद केली आहे. कॅप्टन बॅक यांनी फोर्ट रिलायन्स येथे — ७०° फॅरनहीट उष्णतामानाची नोंद केली, तर ग्मेलिन यांच्या किरिंगा (सैबेरिया) येथील नोंदीनुसार हिवाळ्यांत — १२०° फॅरनहीट उष्णतामान आलें होतें. अशा उष्णतामानांत प्राणिजीवन कसें अशक्य होत असेल याची कल्पनाच करावी लागेल. पण इतक्या थंडीच्या हिवाळ्यांतहि जेव्हा सील मासे धरण्याची आवश्यकता एस्किमो कुटुंबाच्या जीवनांत निर्माण होते तेव्हा तो आपल्या कुत्र्यांच्या मदतीने बर्फाच्या थरांतील छिद्रांतून खाली समुद्रांत जगणाऱ्या सील माशाचा सुगावा लावतो आणि आपल्या पराणीच्या मदतीने सीलची शिकार करून त्याला बाहेर काढतो.

उत्तर गोलार्धांत ३२° फॅरनहीट उष्णतामानाचे प्रदेश दारखविणारी समोष्णतामान रेषा (Isotherm) काढल्यास ती पान २८ वरील नकाशाप्रमाणें दिसेल. याचा अर्थ या रेषेने मर्यादित प्रदेशांत नेहमीच उष्णतामान पाण्याच्या गोठण्याच्या बिंदूइतकें अगर त्याहूनहि कमी असतें.

२८ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

आकृति : ७ ~~~~~ ३२° उष्णतामानाची समोष्णतामान रेषा (३२° F. Isotherm)

पाण्याच्या अभावीं :

पाणी मिळत नसल्यामुळे पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रींच्या प्रदेशांतील लोकांस हिम वितळवून आपल्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडवावा लागतो. अर्थातच या प्रदेशांतील लोकांस विहिरी अगर पाणी-पुरवठ्यासाठी नळ असले प्रकार माहित नाहीत. या लोकांच्या अंगास आंघोळीच्या संस्कारासाठी पाण्याचा थेंबहि अंगास लावल्याची चालरीत माहित नाही. येथे मांस शिजविण्यासाठी पाणी वापरीत नाहीत तर सीलची चरबी आणि रेनडियर, कारिबाऊ वगैरे जनावरांचें रक्तच स्वयंपाकांत पाण्याऐवजीं वापरण्यांत येतें. येथील स्त्रिया केस धुण्यासाठी मानवी मूत्राचा उपयोग करतात. त्यामुळे त्यांच्या केश-कलापांतून सुवासिक तेला-ऐवजीं अमोनिया वायूचाच भपकारा मारतो ! या लोकांचे कातडीचे कपडे धुण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. या लोकांचा आणि पाण्याचा संबंध उन्हाळ्यांत समुद्र वितळले म्हणजे मासेधरीसाठी व नव्या रात्रीसाठी आणि हिवाळ्यासाठी पुन्हा खाद्यपदार्थांचा साठा जमविण्यासाठी आपल्या कयाक, अमर, उमियाक होड्यांतून जलप्रवास करण्यापुरताच मुख्यतः येतो.

एकूण हे लोक पाणी वापरण्याच्या दृष्टीने अक्षरशः पाण्याच्या प्रदेशांत राहूनहि वाळवंटांतील प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांवर 'कडी' करतात !

पीटर फ्रौशेन यांचा हिवाळी रात्रीचा अनुभव :

आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षी सुप्रसिद्ध डॅनिश ध्रुव-प्रवासी पीटर फ्रौशेन एरिक्सेन यांच्या मोहिमेचे घटक म्हणून 'पांढऱ्या जगांत' गेले. त्यांचा तेथील काळ्या रात्रीचा अनुभव लक्ष्यांत घेण्यासारखा आहे. उन्हाळा संपत आला आणि ध्रुवप्रदेशांतील दिवसाचा मावळता संधि-प्रकाशच काय तो क्षितिजावर रेंगाळू लागला. अधिक उत्तरेकडे जाऊन हवामानासंबंधी वाचनें घेण्यासाठी पीटर फ्रौशेन यांची निवड करण्यांत आली. ती हिवाळी रात्र काढण्यासाठी पुरेशी शिधासामग्री आणि साहित्य ठरलेल्या जागी पोहोचविण्यांत आली. फ्रौशेन एकटेच ती दीर्घ रात्र आपल्या ९ फूट × १५ फूट झोपडींत काढणार होते. परंतु जसजसे उष्णतामान कमी कमी होऊं लागलें तसतशा त्यांच्या झोपडीच्या भिंती आंतून बर्फाचे थरावर थर चढून अधिकाधिक जाड होऊं लागल्या आणि जमिनीवरहि बर्फाचा थर वाढल्यामुळे झोपडीतील पोकळ जागा सगळीकडूनच आक्रसूं लागली.

पहिले कांही आठवडे त्यांचा मुख्य तळाशीं संबंध होता. दर आठवड्याला दोन माणसें त्यांना लागणाऱ्या वस्तु आणून देत आणि तीं माणसें आलीं म्हणजे त्या वैराणतेतील एकान्तांत फ्रौशेन यांना तेवढेंच बरें वाटे. परंतु पुढे हिवाळ्यामुळे आणि भयानक रात्रीमुळे हा दळणवळणाचा संबंध ठेवणें कठीण जाऊं लागलें आणि अखेर जसें जमेल तसें एकट्याने निस्तरून न्यावें अगर हवामानाचीं वाचनें घेण्याचें काम करण्याची संधि दुसऱ्यास द्यावी असा पर्याय डॉ. वेगेनर यांनी सुचविला. त्यांना ठाऊक होतें की, कोणत्याहि परिस्थितींत फ्रौशेन स्वतःला मिळालेली अपूर्व धाडसाची संधि

३० : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

सोडणार नार्हात. पण त्यामुळे फ्रौशेन यांना पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रीस तोंड देण्याचें भयंकर दिव्य करावें लागलें.

भोवताली बरेच भले मोठे, पांढरे ध्रुवप्रदेशांतील लांडगे होते. ते आपलें समग्र कुटुंब घेऊन फ्रौशेन यांच्या झोपडीभोवती पिंगा घालीत. कांहीं दिवसांतच त्यांनी फ्रौशेन यांच्या सातहि कुत्र्यांचा फत्रा उडविला. झोपडीच्या जुजबी छपरावर उड्या मारणारे आणि झोपडीभोवती किंचाळत पिंगा घालणारे लांडगे असतांना धैर्य कायम ठेवणें म्हणजे एक प्रकारची परीक्षाच होती ! तरी फ्रौशेन यांनी छपरावर दोन लांडगे आणि कांहीं कोल्हे पिंजऱ्यांत पकडले.

झोपडीबाहेर येऊन शेजारच्या टेकडीवर चढून उध्णतामानाचें वाचन घेणें म्हणजे या लांडग्यांच्या धोक्यामुळे एक दिव्यच झालें होतें. त्या सरळ कड्याच्या निसरड्या टेकडीवर चढायचें म्हणजे फ्रौशेन यांना एका वेळीं चार तास लागत. आणि लांडग्यांच्या सतत धाकामुळे फ्रौशेन यांना त्याचा कायमचा तिटकारा आला होता. फ्रौशेन म्हणतात, “ पण मला एक देणगी मिळाली आहे आणि ती म्हणजे गाण्याची आवड. माझा भसाडा आवाज इतका असद्य आहे की, कोणीहि प्राणी – अगदी लांडगा देखील – तो आवाज सहन करूं शकणार नाही. या माझ्या देणगीमुळेच बहुधा मी लांडग्यांच्या कचाट्यांतून सुटलों. झोपडीच्या बाहेर पाऊल टाकलें की, मी घसा फुटेपर्यंत सर्व शक्ति एकवटून गाऊं लागत असें आणि मग लांडगे माझ्या वान्यालाहि टिकत नसत. मला वाटतें, माझें गाणें सहन करण्यापेक्षा लांडग्यांना उपासपोटीं रहाणें आधिके परवडत असावें ! ”

अशा आकसणाऱ्या पोकळीच्या झोपडींत आणि लांडग्यांच्या सान्निध्यांत उत्तर ध्रुवप्रदेशांतील दीर्घ रात्र काढल्यानंतर फ्रौशेन यांना एक दिवस पहाटे क्षितिजावर जांभळा रंग पसरलेला दिसला. ध्रुवप्रदेशांतली पहाट जांभळ्या पाउलांनी उगवत होती !

दर्यासारंग रिचर्ड बायर्ड यांचा
दक्षिण हिवाळी रात्रीचा अनुभव :

अमेरिकन ध्रुवसंशोधक दर्यासारंग रिचर्ड बायर्ड यांनी १९३४ सालची हिवाळी रात्र दक्षिण ध्रुवक्षितिजांत $८०^{\circ} ०८'$ दक्षिण अक्षांशावर एकट्याने हवामानाची वाचने घेत काढली. या रात्रीचे आपले अनुभव बायर्ड यांनी 'Alone' (एकटा) या आपल्या पुस्तकांत ग्रथित करून ठेवले आहेत. ते म्हणतात, " माझा हा ध्रुवप्रदेशांतील हिवाळी रात्रीचा अनुभव पूर्ण होण्यापूर्वी मी गतप्राण कसा झालों नाही याचेंच मला आश्चर्य वाटते ! " इतक्या हाल-अपेष्टा त्यांना या रात्रींत सहन कराव्या लागल्या.

बायर्ड यांच्या मते अंटार्क्टिका खंडांत हिवाळी रात्र काढावयाची म्हणजे सृष्टीतील नीचतम उष्णतामाने सहन करण्याची तयारी हवी. शिवाय चंद्राच्या दुसऱ्या बाजूला असेल तशी गडद काळी रात्र आणि त्या अंधारांतील जीवघेणा एकलेपणा; आणि ही अवस्था निदान सहा महिने तरी हटविण्याची ताकद कुठल्याहि प्रभावी हातांत नाही. थंडी सहन करण्यासाठी ध्रुव-संशोधकांजवळ अनेक उपाय आणि साधने असतात. एकटेपणांत जे अपघात घडू शकतात त्यांवर मात करण्यासाठी संशोधकाला स्वतःच्या प्रसंगावधानावर, सम्यक् ज्ञानावर आणि युक्ति-कृतींवर अवलंबून रहावे लागते; पण अंधारावर विजय मिळविण्यासाठी मात्र त्याला स्वतःच्या 'नांवलौकिका'ची किंमतच पणास लावावी लागते !

पहाटे १ वाजतां सभोवतालच्या रात्रीचें वर्णन करतांना बायर्ड लिहितात, " रात्र भरपूर जागा व्यापीत होती आणि उत्तम होती. आकाशांत असंख्य तारकांची गर्दी झाली होती. मीं इतके तारे एका वेळीं कधीच पाहिले नव्हते. ते इतके खाली असल्यासारखे वाटत होते की, जणू जरा हात वर केला तर त्या तेजस्वी खड्यांनी केव्हाच ओंजळ भरून

३२ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

घेतां यावी. प्रथम लालभडक मोठा चंद्र उत्तरेच्या वितान चतकोरांत वर वर चढला आणि मावळला. तारे मात्र सगळीकडे होते. नाविकाचें आकाश, मला वाटलें, दक्षिण फुली (Southern Cross) चमचमत आहे. हायड्रस, ओरायन आणि ट्रायांग्युलम् आकाशांत सरकत आहेत. ही तारकांची हालचाल हृद्य होती. आणि हें सर्व माझें एकट्याचें होतें; ते तारे, तारकापुंज आणि स्वतःच्या आसाभोवती फिरणारी पृथ्वीहि ! ”

एप्रिल ७ रोजी बायर्ड रोजनिशींत नोंद करतात, “ सहा महिन्यांचा दिवस हळूहळू संपत आहे. आणि चोरपावलांनी अंधार पृथ्वीवर उतरत आहे. भर मध्यान्हीस सूर्याचा भला मोठा गोळा मावळणाऱ्या सूर्यासारखा क्षितिजावर दिसतो. थंडी खूप आहे आणि वातावरण कंटाळवाणें आहे. आता सूर्यप्रकाश जेव्हा प्रखरतम असतो तेव्हा वस्तूची पुसटती अंधुक सावली पडते ! संधिप्रकाशांत एक प्रकारची स्मशान-उदासीनता पसरली आहे. हा जणु जीवन आणि मरणाचाच संधिकाल आहे. पृथ्वीचा अंत होण्यापूर्वी अखेरच्या माणसास पृथ्वी अशीच दिसेल ! ”

ध्रुवक्षितिजांत क्षितिजावर दिसणारे तारे मोठ्या आकाराचे आणि लाल रंगाचे दिसतात एवढेंच नव्हे, तर कधी कधी परावर्तनामुळे त्यांच्याच तीन-चार प्रतिमा एकत्र आलेल्या दिसतात. अंतराळांत असा देखावा विस्मयजनक वाटतो, पण त्या निर्जन वैराणतेमुळे या देखाव्यांतील सौंदर्यापेक्षा भयचकितताच मनावर अधिक परिणाम करते. असे देखावे पाहिल्याची नोंद अनेक ध्रुवप्रवाशांनी करून ठेवली आहे. डॉ. काने आणि दर्यासारंग बायर्ड यांनी केलेलीं वर्णनें शब्द-काव्यासारखीं मनापर्यंत जाऊन भिडतात.

ध्रुवप्रदेशांत मृगजळामुळेहि अनेक विचित्र प्रकार पहावयास सापडतात. आशिया खंडाच्या उत्तरेकडील प्रदेशांतून जेव्हा पलीकडच्या अमेरिकेच्या उत्तरेकडचीं दृश्ये मृगजळांतून दिसतात तेव्हा ती उलटी सृष्टि भुताटकीच्या जगासारखी वाटते.

पांढऱ्या जगांतील काळी रात्र येण्यापूर्वी संधिप्रकाश संपतां संपतां क्षितिजावर नाना रंगांचा कसा मनोवेधक शिडकाव होतो याचें वर्णन बायर्ड यांच्या ५ मेच्या रोजनिशींतील नोंदीवरून समजतें. त्या वर्णनाचा सारांश असा :

“ आकाश जवळजवळ निरभ्र असलें तरी हवेंत क्षितिजावर एक रंगत तरंगत होती. निःसंशय ती रंगत पडणाऱ्या स्फटिकांमुळे रंगली होती. मध्यान्हीनंतर उत्तरेकडील भिंताड एका असामान्य गुलाबी रंगाने न्हाऊन निघालें. क्षितिजाची रेषा एक लांबच लांब केशरी लेखा झाली होती आणि त्यांत गवती पिवळ्या रंगाचा महासागर आणि त्यावर रात्रीचा नितळ निळेपणा ! हें सर्व सौंदर्य निश्चितपणें दूरच्या जागांसाठीच राखून ठेवलें असावें. हीं ठिकाणें धोक्याने भरलेलीं असलीं तरी तेथे पोहोचल्यावर धाडसाची किंमतहि सृष्टि अशा तऱ्हेनें देत असेल काय ? ”

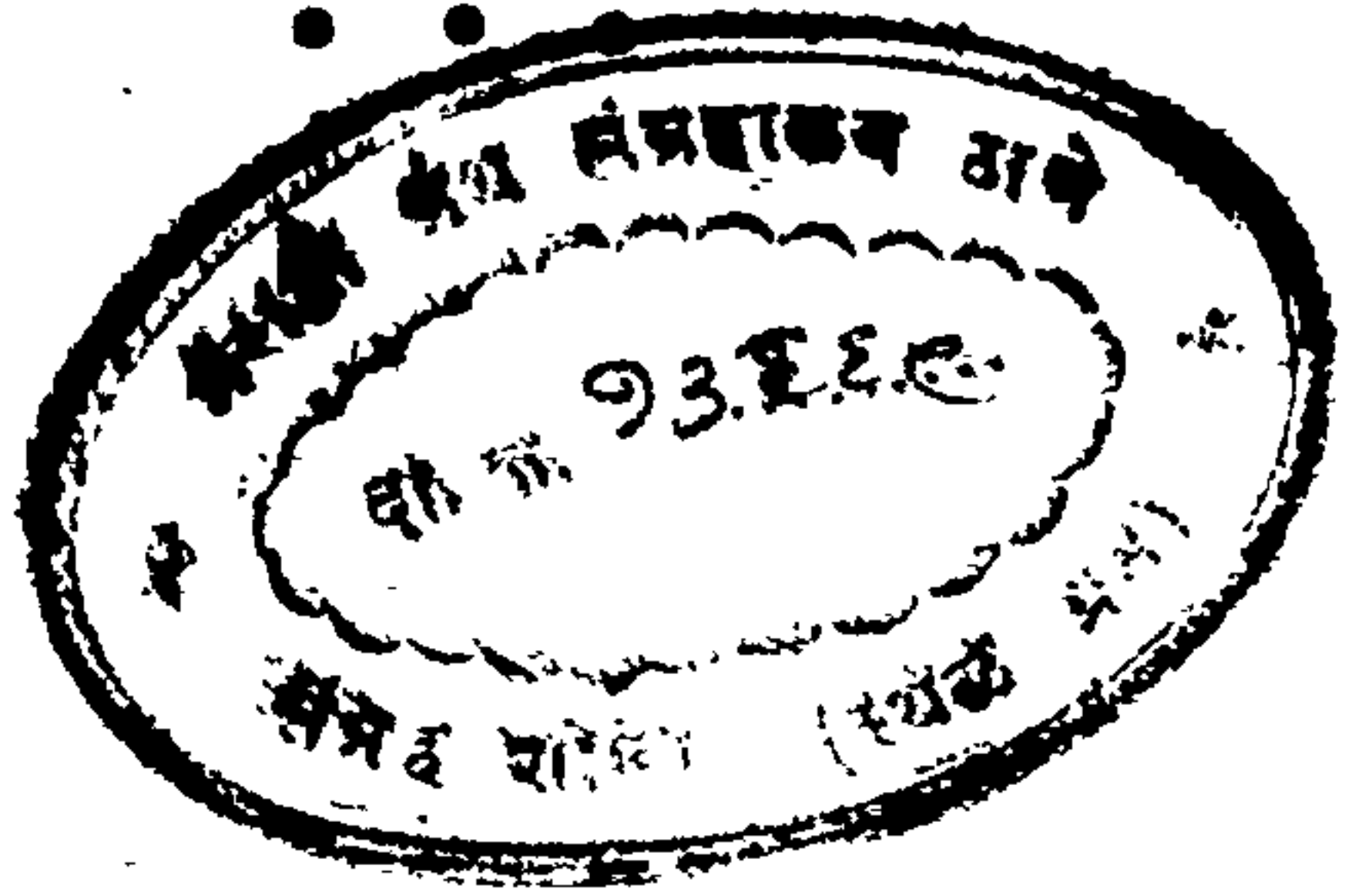
बायर्ड यांनीहि ध्रुव-क्षितिजांतील हिवाळी रात्रीच्या जीवघेण्या थंडीचें वर्णन केलें आहे. त्यांच्याहि निवासस्थानाच्या भिंतीवर आंतून बर्फाचे थर चढले आहेत. जेव्हा उष्णतामान सतत शून्याखाली ४०-५० अंश राहिलें तेव्हा ते त्या हवामानाला तुलनात्मकतेने ऊबदार म्हणतात. कारण जुलै-ऑगस्टमध्ये हें उष्णतामान शून्याखाली ६८°, ७१° व ७२° इतकें कमी झालें आहे.

परंतु एक गोष्ट मात्र खरी की, ध्रुवप्रदेशांतील हिवाळी रात्रींतील एकान्तवासांत अनेक संशोधकांना जगाच्या भौतिकवादाचा विसर पडला आहे. पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्रींच्या चमत्कारांशीं, ताऱ्यांशीं, थंडीशीं, वादळांशीं आणि ऑरोरांशीं समरस होतां होतां आपोआपच या जड-वाद्यांचीं मनें अनेक वेळां आधिभौतिकता विसरून आध्यात्मिक चिंतनांत आकंठ बुडून गेलीं आहेत आणि या तत्त्वचिंतनांतून ऑरोराइतकेच प्रकाशमान आणि हृद्य कल्पनाकण त्यांच्या मनांच्या रात्रींत उजळून

३४ : पांढऱ्या जगांतील काळ्या रात्री

निघाले आहेत. अशा अनेक तेजःपुंजतांचा आढळ बायर्ड, काने, स्कॉट, फ्रौशेन आदि ध्रुव-प्रवाशांच्या रोजनिशीत नोंद करून ठेवलेला आढळतो. शांत रात्र – पवित्र रात्र :

अशा पांढऱ्या जगांतील शांत रात्र ... पवित्र रात्रीबद्दल वाचतांना नकळतच मन एका गंभीर वातावरणांत जाते. जर्मन भाषेत आणि इंग्रजी भाषेत ज्यांनी नाताळाच्या संगीतांत ते “ शांत रात्र ... पवित्र रात्र ” हे गाने ऐकले असेल त्यांना त्याच शब्दांत या रात्रीबद्दलची अनामिक ओढ शब्दमय करतां येते. आणि मग किंचित्काळ तरी त्या रात्रीच्या टोचणाऱ्या, असह्य वाटणाऱ्या जाणिवा मावळतात, विरतात आणि मन स्कॅडिनेव्हियन काफिल्यावरून कयाकवर उतरण्यासाठी कल्पनेच्या जगांत भरारते !

REFBK-0013669

पराठी ग्रंथ मंडळालय, ठा. नं. स्वल्पत.
अनुक्रम..... ३४६ ५६०: वि: ... १५-५१
क्रमांक ३२० १९-३-६

दर आठवड्याला

एक नवे पुस्तक

घरपोंच देणारी

बहुश्रुत

पुस्तक - माला

सर्वसामान्य बाचक
वरच्या वर्गातील
शालेय विद्यार्थी व शिक्षक;
खेड्यांतील माणूस;
घरांतील शिक्षित स्त्री
अशा सर्वांनाच
बहुश्रुत करण्यासाठी
वर्षभरांत ५० पुस्तके
म्हणजे १६०० पाने
आगाऊ सवलतीची किंमत
रु. २५ फक्त पाठविल्यास
घरपोंच दिली जातील.

वोरा अँड कंपनी
पब्लिशर्स प्रा. लि.

एकमेव वितरक

गोकुळ मासिक प्रकाशन
१९९४ सदाशिव पेठ, पुणे २

